

Tallinna Looduskaitse Seltsi

õppekursioon Pärnumaale

*Tallinn –Lihula - Karuse – Matsiranna – Audru – Jõulumäe
– Tahkurannast Ainažini – Laiksaare - Tali – Jäärja –
Ipiku (Ööbiku) – Mõisaküla – Allikukivi – Tihemetsa –
Kilingi-Nõmme – Nigula looduskaitseala – Sindi – Tori –
Jõesuu (Navesti ja Halliste jõe ühinemine) Vändra – Türi
Jaan Eilarti lapsepõlvkodu Reegla – Kirna mõis –
Vahastu linnamägi – Kuimetsa – Varbola - Tallinn*

11.juuli – 14.juuli 2013.a.

Tallinna Looduskaitse Seltsi suvise õppe-ekskursiooni 11-14. juuli 2013 kava

11. juuli

Peatus Sipa pärna juures. Koluverest Lihulasse, peatus Lihula linnamäel. Edasi üle Karuse ja Vatla (linnamägi, kui aega piisab?), mööda rannamaanteed Varblasse. Vaatame ujumisvõimaluse järele kas Matsirannas või Valgerannas. Läbi Tõstamaa, Pootsi, Lindi ja Audru (kirikuaed, polder) – Jõulumäe Tervisespordikeskus. K. Pätsi sünnikoha mälestusmärgi külastamine Tahkurannas.

12. juuli

Väljasõit kell 9.00 Häädemeestesse, kus koos päeva retkejuhi Marika Kose'ga külastame vaatamisväärsusi Liivi lahe rannikulõigul Tahkurannast Iklani. Rannametsa matkarada (2 km) üle luidete Tolkuse raba serva. Pulgaoja linnuvaatlustorn. Kabli linnujaam. Treimani kirikud. Metsapoole kaitseala. Edasi Ainaži (Heinaste) merekooli muuseum ja muul.

13. juuli

Väljasõit kell 9.00 Laiksaarele. Lammimetsa õpperada, 2 km. Tali mõis ja park. Jäärja mõis. Ületame piiripunkti Jäärjas ja peale väikest ringsõitu Lätimaal (25 km jõuame Ipiku (Ööbiku) külla, kus asus tõlkija Rein Sepa kodu. Taas Eestis, Mõisakülas, kus külastame kohalikku muuseumit ja teeme linnaekskursiooni (Eesti väikseim linn). Peatus Allikukivi koopa juures ja Tihemetsa (Volveti mõis) pargis. Seejärel külastame kas RMK Kilingi-Nõmme (3 km) või Rae järve (4 km) matkarada ning sõidame tagasi Talile. Talilt sõidame Nigulasse kus vaatame Eesti ühe vanima looduskaitseala (Nigula raba LKA) keskust ja külastame lühikest matkarada (1,2 km).

14. juuli

Väljasõit kell 9.00 Pärnusse, sealt Sindi (probleemne pais Pärnu jõel), Tori (Tori põrgu, kirik, kõrts), Jõesuu (Navesti ja Halliste jõgede ühinemine) ja Vihtra kaudu Väandrasse. Külastame Lydia Koidula sünnikohta ja J. V. Jannseni mälestussammast Vända pargis. Sõidame läbi Laupa, Särevere ja Türi Pala külla (Reegla talu – Jaan Eilarti sünnikoht). Samas Türi voorestik, Kirna mõis, Raudemetsa määnd. Läbi Piiumetsa, Vahastu (linnamägi) ja Kuimetsa (karstiaala) Juuru. Sealt Rapla kaudu üle Varbola Tallinnasse. Saabumine pealinna orienteeruvalt kell 22 – 22.30

Pärnumaa

Pindala 4 806,68 ruutkilomeetrit Elanike arv 90 706 asustustihedus 18,9 in/km². Maakonna keskus Pärnu linn.

Haldusjaotus: linnad: Kilingi-Nõmme (2220 el.), Pärnu (44 978 el.), Sindi (4157 el.); alevid: Pärnu-Jaagupi (1356 el.), Vändra (2652 el.), Tootsi (1323 el.); vallad: Are, Audru, Halinga, Häädemeeste, Kihnu, Kaisma, Koonga, Paikuse, Saarde, Sauga, Surju, Tali, Tori, Tõstamaa, Tahkuranna, Varbla, Vändra.

On teada, et suur osa Pärnumaast oli viimase jääaja lõpul jää taganemisel jää-paisjärve vee all. Kogu see ala n-ö pesti läbi. Seetõttu on Pärnumaal halb põllupind, liivmullad, sood ja rabad. Selles piirkonnas on aga rohkesti metsi, kus elas hulgaliselt metsloomi, samuti kalarikkaid jõgesid. Tolleaegseile asukaile polnudki oluline hea põllumaa, tähtsamad olid vesi ja metsad.

Vanimad luu- ja sarvriistade leiud on pärit Reiu jõe suudmest. Sinna olid need sattunud erosiooni teel, s.t, jõeveed on esemed välja uhtunud ja jõepõhja matnud. Leidude hulgas oli esemeid, mis kuulusid litoriina- ja ka antsülusaega. Et leida endisi asulakohti, tuleb maastikupilt rekonstrueerida olukorda, nagu see võis olla asustamisajal. Geoloog W. Ramsay on kindlaks teinud, et litoriinamere maksimumi ajal ujutasid mereveed Pärnu ümbruse rannaküla üle kuni 10 m kõrguseni. Kui selle kõrguse järgi rekonstrueerida endist mereranda, saame Reiu jõe suudmes ca 0,5 km laiuse ja ca 5 km pikkuse rannavalli, mis moodustas pika kitsa saare, mille kõrgus oli 10-15 m üle praeguse merepinna. Valli taga ulatus vesi umbes Sindi mõisani, moodustades madala laguuni rannavalli ja Sindi mõisa vahelisel alal. Pärnu jõgi suubus sel ajal Sindi mõisa juures laguuni. Laguun oli kiviaja asukaile parimaks asukohaks, pakkudes häid kalastamisvõimalusi. Tänapäeval tuntud Läänemeri, antsälüseaegne sisejärv, tõmbus aga aastatel 5000- 4600 e. Kr. niivõrd kaugele tagasi, et laguun jäi kuivaks ja selle põhjas tekkis turvas. Maapinna langemisega Taani väinades hakkas põhjamerest pikkamööda sisejärve voolama soolane merevesi, mis tõstis viimase veetaset ja järve asemele tekkis Litoriinameri (praegune Läänemeri). Selle vesi tõusis ca 4000 aastat e. Kr. jälle umbes 10 m võrra praegusest merepinnast kõrgemale ja pika saare tagune laguun täitus uuesti veega. Vesi seisis seal kauem, võib-olla II aastatuhandeni e. Kr. Sellest järeldame, et tolleaegsetel kalur-küttidel oli võimalus elada saarel (rannavallil) juba alates antsälüseaajast, ca 6600 aastat e.Kr, litoriinaajal ja isegi kammkeraamikakultuuri ajal. Kui meri taganes jälle Koksi ja Kembi vahelisele alale (kohalikud nimed) ja vee kõrgus oli jõudnud 8,5 meetrini, murdis Pärnu jõgi tõenäoliselt saarest (rannavallist) otse läbi ja hävitas suure osa endisest asulakohast, kandes samal ajal teele ette jäänud leide laiali ja osa oma põhja setitades. Koksi ja Waldhofi vahele oli aga vahepeal tekkinud ca 640 m kõrgune lame

koosmõjus on kujunenud välja kivised rannad Pärnumaa lääneosas ja valdavalt liivased rannad idaosas.

Pärnumaa kõige iseloomulikum maamärk on Pärnu jõgi. Peaaegu kogu maakond kuulub Pärnu jõe valgasse, jõgi on olnud oluline asustuse kujundaja (nii on teda kutsutud ka Pärnumaa *elusooneks* – Aadu Must). Jõgi on Eesti pikimaid (144 km), jõgikond katab umbes kuuendiku Eesti pindalast. Jõe alamjooks oli muinasaja alguses üks Eesti tihedama asustusega alasid. Sindi lähedal Pulli külas on avastatud Eesti vanim asulakoht (u 7500 a e.Kr.). Pärnu jõgi oli varem tähtis palgiparvetuse jõgi.

Tori kohal paljandub jõe ääres Devoni liivakivi kitsukese Pärnu lademena. Jõe vasakkallas moodustab siin umbes 500 m pikkuse ja kohati üle 10 meetri kõrguse järsaku. Liivakivi alumises osas leidub kolmsada miljonit aastat tagasi elanud rüükalade luutükikesi, see on ka üks väheseid Devoni taimede (psilofüütide) leiukohti Baltimaades. Allikad on uuristanud liivakivisse kõrge ja sügava koopa, mis varem ulatunud mitusada meetrit maasügavusse. Veel sadakond aastat tagasi viinud käik mitusada meetrit maasügavusse, "põrgusse". Hiljem on mitmed varingud koopa sulgenud, samas on avanenud ka uusi koopasuid.

Tihedam vooluvõrk Pärnu jõgikonnas jääb Soomaale, mida läbivad Sakala kõrgustikult laskuvad jõed (Raudna, Halliste, Kõpu), mis lõppkokkuvõttes jõuavad kõik Pärnu jõkke. Järvi on maakonnas seevastu napilt, tegemist enamasti soostuvate ja madalate järvedega (Kaisma, Tõhela, Ermistu).

Pärnumaa on soode maa. Tasane pinnamood ja luiteline rannik (takistus äravoolule) on tinginud soode vööndi väljakujunemise, mis saab alguse suurtest läänemadaliku soodest (Nätsi-Võlla, Lavassaare), jätkub Soomaal (Kikepere, Kuresoo) ja lõpeb Saarde kihelkonna soodega, milledest tuntuim on Nigula raba. Avaste soo lõunaosas asub üks tuntumaid Eesti muinaslinnuseid - Soontagana maalinn. Vanimad ehitised võivad pärineda juba 7. sajandist. Algselt oli linnus ehitatud kaitseks skandinaavlaste vastu. Linnus eksisteeris kui kaitse- ja pelgupaik kuni 1225. aastani. Maalinn on üle 100 m pikk ja kuni 10 m kõrgune. Maalinna juurde viib 2,5 km pikkune matkarada Kuresee külast.

Meie ekskursiooni esimene päev

Sipa pärn

Sipa pärn asub Märjamaa vallas Sipa külas. Laiuv võra sirutub üksildasena keset endist põllumaad. Puu latv ei küüni kõrgele, ainult 13 meetrini. Tüve ümbermõõtu rinnakõrguselt mõõta ei saa, sest sealt on puu hargnenud. Ka päris maapinna lähedalt on ümbermõõtu võimatu täpselt mõõta, sest tüve vastas on madal kivi. Kivi kohalt, maapinnast 60

cm kõrguselt, kust tüvi veel ei harune, oli tüve ümbermõõt 1997. a. täpselt 9 m. Kahe jämedama haru ümbermõõdud ulatusid 3,5 meetrini. Pärna loetakse Eesti jämedaimaks pärnaks, mõõdetuna maapinna lähedalt. Puu vanuseks arvatakse 600 aastat, kuid seda pole kontrollitud.

Sipa pärna kohta on teada rohkesti pärimusi. Tema rahvapärane nimetus "iiepuu" näitab, et puu on kunagi olnud püha ja sellele on ohverdatud. Juhan Raidjõe on kogunud kohalikest inimestelt rahvajutte. Ühes neist ("Eesti Loodus", 1976, nr. 1) kõneldakse, et Sipa pärna juures olevat käidud palju ohverdamas, Põhjasõja ajal, kui siinkandis levis katk. Siis loodetud, et pühapuud suudab selle tõve eest kaitsta. Ka veel 19. sajandi lõpus olnud kombeks tuua pärnale ohvreid. Siis olnud kivil tihti näha ohvriande - leiba, soola jm.

Sipa naabrusest Raikkülast Kadaka külast Kose talust pärit Julius Ervin on folkloori kogujatele 1944. a. kõneldud, et puu all olevat olnud kombeks kohtuda armastajapaaridel. Nii mõnegi paari olevat vana puu kogu eluks kokku viinud. Puul olevat ka oma õnnenumbr - 7. Kas tulenes see puu 7 harust (praegu on neid järel 5)? Usutud, et neile, kes puu all kohtamise järel paari läinud, pidi peresse sündima 7 poega. Aeg-ajalt olevat peetud puu laia võra all lustakaid külarahva kogunemisi ja pidusid. Tähelepanuväärse loo on folkloristid puu kohta kirja pannud 1925. a. Kirjandusmuuseumi rahvaluule arhiivi kartoteegist võib lugeda, et keegi Kiisemann on teatanud Sipa külas Sepa talu põllul Arma talu lähedal kasvavast kolmeharulisest pärnast. Sõna-sõnalt on teade järgmine: "Rahva teada olla see puu Tallinnas Toompeal registreeritud selleks, et keegi ei tohiks teda maha raiuda. Muidu oleks peremees ta ammu maha saaginud, olla põllu peal tülinaks." Loo teeb kummaliseks asjaolu, et siis polnud Eestis looduskaitse seadust veel olemas. See kehtestati alles 1935. a.

Varem, kui eestlased olid n.-ö. puudeusku, olid pühapuud puutumatud sellepärast, et kardeti karistust üleloomulikelt jõududelt. 20. sajandi alguses ei võetud vanu kombeid ega veendumusi enam sama tõsiselt. Ebamäärane aukartus endisaegse pühapuud ees oli aga säilinud. Nüüd leiti sissejuurdunud hirmule maisemja asjalikum seletus. Pühapuud peab olema kõrgetel riigiametnikel kusagil kirjas ja kes puu maha raiub, seda ei karista pühapuud kaitsev vägi, vaid riik.

Lihula linnus

Lihula lähiümbrusest ei ole seni ühtegi kiviaegset asulakohta ega matmispaika avastatud, kuid leiud viitavad sellele, et inimesed on Lihulas elanud juba kiviajal. Läänemaa vanim leid (6000-7000 aastat vana tulekivist uurits) on saadud Lihula linnamäe lõunanõlvalt. Lihula pank oli siis alles väike saareke, kuid juba asustatud. Lihula kiviaegne asula on ilmselt mattunud hilisemate paksude kultuurkihiladestuste alla.

Lihula lähiümbrusest ei ole avastatud ka pronksi- ning varase rauaaja muistiseid. Juhuleiud viitavad aga sellele, et inimesed siinkandis siiski

elanud. Ilmselt ei olnud Lihula ümbrus varaseks maaviljeluseks eriti sobiv ja kindlasti on osa muistiseid ka intensiivse põlluharimise ja ehitustegevuse tõttu hävinenud.

Vanimaks pühasustuse märgiks Lihula lähiümbruses on 5.-6. sajandisse kuuluv kivikalme Parivere mäe põhjanõlval, praeguste surnuaedade lähedal. Samaaegset külakohta ei ole aga veel leitud.

10. sajandil hakkas asustus Lihula lähiümbruses tihenema ning Lihula tähtsus suurenema. Olemas olid Parivere, Sipa, Lihunetsi, Hälvati, Alaküla. 13. sajandil oli Lihula lähiümbruses 7, võib-olla isegi 9 küla. Keskuseks oli Lihula muinaslinnus, mis paiknes samas paigas, kuhu hiljem rajati piiskopilinnus.

Kirjalike allikate kohaselt paiknes eestlaste linnuse ees ka Lihula muinasküla. Küla paiknes linnusest lõunapool, linnuse ja praeguse kultuurimaja vahelisel alal. Arheoloogiliste kaevamiste käigus ei ole leitud muinasaegsete elamute jäänuseid, küll aga on leitud mitmesuguseid muinasaegseid esemeid. Vanimaks leiuks on 10. sajandist pärineva ehtenõela katke. Ilmselt hävinesid muinasküla ehitised keskaegse aleviku rajamisel.

Peale vallutust tekkis muinasküla asemel alevik, mida mainitakse esimest korda 1238. aastal. Alevik paiknes vähemalt 1,5 hektari suurusel alal. Aleviku õitseajaks oli 13. sajandi lõpp ja 14. sajand. Seejärel jäi areng seisma. Alevi peamiseks hoonetüübiks oli raud- või paekivivundamendile püstitatud ühe- või kaheruumiline maja, millel olid väikesed klaasaknad, kelpkatus ning sõrestikseinad (vahvärkhood). Tolleaegsete majade alusmüürid on maa sees 1-1,5 m kõrguselt säilinud. Alev kadus linnuse eest ilmselt vahetult enne Liivi sõda (16. sajandi algul) ning siirdus praeguse Lihula linna alale, kus seni paiknesid ilmselt vaid eestlaste puitelamud. Kivimaju hakati seal ehitama alles 15. sajandi lõpul. Ka leiumaterjal on iseloomulik eestlastest käsitööliste.

Keskajal oli Lihula üks tähtsamaid kiriklikke keskusi. 1667. aastal on üks Lihula kodanik öelnud, et piiskopi ajal oli Lihulas viis kirikut: esimene mäel (linnuse kabel), teine kloostri (tsistertslaste klooster), kolmas alevi (Elisabethi kirik), neljas Johannese kirik (kabel) ja viies puukirik (Antoniuse kabel).

Tsistertslaste kloostri täpne rajamise aeg ei ole teada. Ilmselt valmis see 1275. ja 1285. aasta vahel. Klooster paiknes linnusest vaid paarsada meetrit lõuna pool. Klooster lõpetas tegevuse hiljemalt Liivi sõja ajal ning hävis lõplikult 1570. aastal.

Ei ole teada, millal esimene kirik Lihulasse rajati. Arvatavasti toimus see millalgi 1240. aastatel. 1241. aastal on Lihulas tegutsenud juba preester. Keskaegset Elisabethi kirikut mainitakse esimest korda 1298.

aastal, mil Ordu selle maha põletab. Keskaegne kirik paiknes praegusest kirikust veidi loode pool ning oli ida-lääne suunaline. 1874. aastaks oli vana kirik aga nii halvasti seisukorras, et see lammutati. Uus kirik, mis on põhja-lõuna suunaline, valmis 1878. aastal.

Johannese kabel asus S. Waxelbergi plaani järgi täiesti omaette Lihula alevi kruntidest läänepool. Kabeli asukohta on samastatud 1505-1520. aastal rajatud frantsiskaanide mungakloostri asukohaga. Täpsemad andmed selle kohta aga puuduvad.

Antoniuse kabel paiknes S. Waxelbergi plaani kohaselt linnusest lõunas. Ilmselt kadusid selle pühakoja jäljed sovhoosi lautade ehitamisel.

1211. aastal pühitses Riia peapiiskop Albert de Bekeshovede (von Buxhoeve den, Buxhövden) Dünamünde kloostri abti Theoderici (Theodorich, Theodoric) esmalt Lihula ja hiljem ka Eestimaa piiskopiks. Piiskopkonna keskuseks pidi saama Lihula. Miks valiti Lihula? Selleks on mitmeid põhjuseid. Sakslased ja nende liitlased ei olnud Lõuna- ja Lääne-Eestist palju kaugemale jõudnud. Hea asukoht – linnus paiknes järsu põhjanõlvaga looduslikul paekõrgendikul. Juba hiljemalt 13. sajandil paiknes tulevase piiskopilinnuse asukohas eestlaste linnus. Ehitusmaterjali (paekivi) sai murda samalt kõrgendikult. Lihulat ümbritses tihe asustus ja seega oli olemas ka tööjõud. Lihulat läbis Saaremaalt Põhja-Eestisse viiv iidne liiklustee. Lihulat läbis ka tee Läti suunas. Oluline oli ka merelähedus. Lähim sadamakoht võis asuda Penijõe kandis (linnusest 2-3 km) või kuskil Tuudi (Suitsu) jõe ääres (linnusest umbes 4 km).

1220. aastal nimetas Albert uueks Eestimaa (Lihula) piiskopiks oma venna Hermanni.

1220. aasta kevadel/suvel haarasid Läänemaal initsiatiivi rootslased, kes seadsid ennast sisse Lihula linnuses. Rootslased tundsid ennast Lihulas kindlalt. 8. augustil tulid merelt aga saarlased, kes piirasid linnuse ümber ja süütasid selle põlema. Puhkenud lahingus hukkus väidetavalt 500 rootslast, vaid üksikutel õnnestus taanlaste juurde põgeneda.

1228. aastal likvideeriti Lihula piiskopkond ning loodi uus Saare-Lääne piiskopkond, mille etteotsa määrati Dünamünde kloostri abt Gottfried (Godefridus). Gottfriedi asupaigaks on peetud Lihula küla.

1234. aastal sai Saare-Lääne piiskopiks Heinrich I.

28. veebruaril 1238. aastal sõlmisid Heinrich I ja Ordu lepingu Lihula linnuse ühise ehitamise kohta. Linnus valmis 1242. aastal. Piiskop ei tundnud end aga Lihulas kuigi kindlalt ning hakkas otsima uut asukohta. 1251. aastal rajas ta oma residentsi Vana-Pärnusse ja Lihula tähtsus hakkab tasapisi langema. 1263. aastal põletasid aga leedulased linna maha. Piiskop Hermann II valis uueks residentsiks Haapsalu.

Pealinnus oli ovaalne, müüriga piiratud ala. Müür moodustas ühtlasi ka hoonete välisseina. Väravaava paiknes linnuse idaküljel. Mäe põhja- ja läänekülg olid järsud, lõuna- ja idakülg aga lauged. Lõunast ja idast kaitses linnust kaks kuiva vallikraavi ning kivimüüridega eraldatud eeslinnust. Põhja- ja lääneküljel kaitses linnust järskudele nõlvadele lisaks veega täidetud vallikraav.

1298 puhkes Liivimaa kodusõda, mille põhjustas Ordu ja peapiiskopi vahel tõusnud tüli. Saare-Lääne piiskop hõivas kogu Lihula linnuse, mida oli seni Orduga jaganud. Ordu ei leppinud sellega ja koondas oma väe linnuse alla, põletas maha Elisabethi kiriku ja Lihula alevi ning rüüstas ümbruskonda. Piiskop oli sunnitud kapituleeruma ning linnus läks Ordu kätte. 1302. aastal taastati lõpuks sõjajärelne olukord.

Liivi sõja ajal (1558-83) käis Lihula korduvalt käest kätte ja linnus sai rängalt kannatada. 1559. aastal müüdi Saare-Lääne piiskopkond Taani kuningale Frederik II, kes loovutas selle omakorda oma vennale hertsog Magnusele. Magnus valiti 1560. aastal ka Saare-Lääne piiskopiks. 1563. aastal vallutasid linnuse rootslased, kuid peagi läks linnus jälle taanlaste kätte. Nii kordus see mitmeid kordi. 1570. aastal õnnestus rootslastel suurte kaotustega linnus enda kätte saada. 1576. aastal vallutasid linnuse aga venelased. Viimast korda piirati seda 1581. aastal ning linnus läks lõplikult rootslaste kätte. Pärast sõda leiti, et linnus on lisaks purustustele ka sõjanduslikult vananenud ning et seda ei ole mõtet enam taastada. 1643. aastal andis Rootsi kuninganna Kristina loa linnuse lammutamiseks. Linnuse kive kasutati alevi ja mõisa kivihoonete ehitamiseks.

Aastail 1990-1996 toimusid linnusel arheoloogilised kaevamised. Kaevamiste käigus tuli väravakäigu ees üllatuslikult päevavalgele ulatuslik müüridesüsteemi – 13. sajandi värava eelkaitsesüsteemi vundamendid. Kaevamised näitasid, et Lihula piiskopilinnus kujutab endast üht unikaalsemat 13. sajandi kaitserajatist Baltikumis.

Karuse linnamägi ehk Vatla maalinn

Karuse linnamägi ehk Vatla maalinn oli linnus Karuse kihelkonnas, kus nüüdisajal asub Lääne maakond Hanila vald. Linnamägi asub Vatlast põhja pool Linnuse külas moreenseljaku loodeotsal.

Umbes 1700 ruutmeetri suurust linnuseõue ümbritseb 2–5 m kõrgune ringvall, lääne- ja kaguküljel on väravakoht. 11.–13. sajandil oli linnus arvatavasti muistse Karuse kihelkonna keskus (Henriku Liivimaa kroonikas "Cozzo").

Linnamäest lõunas, kagus ja põhjas on säilinud muistset kultuurkihti, arvatavasti muinasaja taludest.

Arheoloogilisi väljakavamisi on teinud 1972. aastal Evald Tõnisson.

Audru

Audru alevik asub Pärnu maakonnas Audru (Kirbu) jõe alamjooksul, Pärnu-Haapsalu maantee ääres Tõstamaa teeristil. Samanimelise valla keskus.

Audru ümbrus oli asustatud juba muinasajal. Audru kihelkond hõlmas nüüdse Audru valla ning osa Koonga ja Sauga vallast. Kuulus arvatavasti 13. sajandi alguses Läänemaa Soontaga kihelkonda, 13. sajandi keskpaigast Liivi sõjani aga Saare-Lääne piiskopkonda. 1451. a. mainitud Audru ametkond jagunes metsa- ja rannavakuseks. 1625. a. läänistati Audru eravaldusse ning oli mõisade reduktsioonini Pärnu krahvkonnaks nimetatud mõisavalduste keskus.

Audru kirikukõrts on kohandatud elamuks.

Tähelepanu väärib Audru sild, mis on ehitatud 1910. a. Pärnu-Virtsu maanteele üle Sauga jõe ja oli üks esimesi raudbetoonsildu Eestis.

Parim paik suvemõnude nautimiseks on Audru jõe suudmest lääne pool asuv Valgerand. Siin on ilus supelrand, männimetsaga kaetud luited ning kena park tammede, pärnade, vahtrate jt. lehtpuudega. Varem oli siin Audru mõisale kuuluv suveloss - Doberan, mis hävis I maailmasõjas.

Audrust edela pool tõuseb maapind rannikult pikkamööda lamedaks kõrgustikuks, mis ulatub Tõhelani ja on enamasti metsaga kaetud. Siin asus varem Audru (Potsepa) hirveaed. Sõja-aastail hirveaed hävis ja osa hirvi pääses vabadusse. Nüüd elab neid veel vähesel määral ümbruskonna metsades. Pereküla lähedal kasvab Audru metsades üksikuid jugapuid.

Audru kirik

Audru Püha Risti kirik on püstitatud 1677. -1680. a. vana puukiriku asemele (see püstitati Rootsi võimu ajal 1636. a. ja oli esimene luteriusu kirikuid Liivimaal. Kiriku ehitusmeistriks oli Jürgen Grabing Lätist. Ühelööviline kivihoone on viilkatusega. Pikihoonet ja koori katavad puust peegelvõlvid.

Huvi pakub kiriku sisustus: polügonaalne kantsel keerdsambana kujundatud jalal, pingistik tagasihoidliku puunikerdisega (kohaliku puusepa töö). Kunstimälestisena on riikliku kaitse all 19. sajandi II poolest pärinevad vitraažid altariruumi lõunapoolsel aknal.

Liigirikas kirikupark (271 liiki, millest 72 on okaspuud) on rajatud Raimond Erik Prentseli (1927-1996) poolt, seda osaliselt ümbritsev maakividest aed pärineb 1838. a.n Pargis kasvab tamm ümbermööduga 4,2 meetrit ning omapärasel viisil kokkukasvanud vaher-jalakas

Kirikuaias seisab sammaldunud kivi mälestustahvliga.

Köster Saebelmanni peres sündisid Aleksander Kunileid 1845-1875, eesti koorilaulu teerajaja

Friedrich Saebelmann 1851-1911 "Kaunimad laulud" viisistaja Sind surmani küll tahan ma kalliks pidada

Audru mõis

Keskajast pärinevat Audru mõisat (saksa k *Audern*) on esmamainitud 1449. aastal. Tollal oli ta Saare-Lääne piiskopkonnale kuulunud piiskopimõis. Liivi sõja järgselt ehk Poola ajal oli mõis riigi omanduses. Rootsi ajal kinkid kuningas Gustav II Adolf mõisa 1627. aastal von Thurnidele, kuid sama sajandi lõpul läks ta de la Gardie'de aadliperekonna kätte.

Põhjasõja järgselt kinkis Vene Imperaator Peeter Suur mõisa 1725. aastal Andres von Drewninckile. 1807. aastal siirdus mõis Pilar von Pilchaude aadliperekonna valdusse, kelle kätte jäi ta kuni 1919. aasta võõrandamiseni. Mõisa peahoone oli kõrgel soklil asetsenud barokne puitehitis. Hoonet ilmestas murdkelpkatus, ebasümmeetriline fassaadilahendus viitas sellele, et seda oli mitmes järgus püstitatud ja ümber ehitatud. Tõenäoliselt pärines suur osa hoonest 18. sajandist, kuid selles võis sisalduda ka vanemaid osi, samuti ehitati seda 19. sajandil mitmeti ümber.

Alates 1920ndatest aastatest kuni 1939. aastani tegutses hoones kool, seejärel jäi ta tühjaks, lagunes ja lammutati 1950ndate aastate alguses. Praegu asub samas kohas 1956-58 ehitatud majandi kontorihoone, mis kasutab osalt mõisahoone vundamendimüüre.

Viimane võõrandamiseelne omanik oli Adolf Baron Pilar von Pilchau. Pilar von Pilchaude ajal 19. sajandi teisel poolel ning 20. sajandi algul kerkis mõisa arvukalt kauneid historitsistlikke ehitisi, millest enamik on säilinud tänini.

1850test aastatest pärineb keskaegset linnust meenutav kõrge nurgatorniga historitsistlik teenijatemaja. 19. sajandi lõpul ehitatud uuel aidal on keeruka kompositsiooniga viiluots, mille paarisakna juures on kasutatud Pärnust pärinevat keskaegset aknasammast. Sarnane keskaegne aknasammas on leidnud koha 1909. aastal valminud stiilse

maakivist viinavabriku paarisakna juures. Mainimist väärt on ka neogooti stiilis teravkaarakende ja sammastikuga valitsejamaja kauni puidust nikerdatud historitsistliku välisuksega.

Sammastikuga on kujundatud ka paarsada meetrit eemal paiknev magasiait. Mõisakompleksi uhkuseks on selle kaguosas, Audru jõe saarel paiknev park. Jõe paisutamise ja maastikukujundusega on sinna tekkinud maaliline mitmete saarte ja käärudega paistiik. Just tiigi poole avanes fassaadiga vana peahoone - selle kohal asetseb praegu 1950tel aastatel püstitatud ühekorruseline tellishoone, mis oma mahult osaliselt järgib ja kordab peahoone mõõtmeid ja proportsioone.

Mõisasüdamest kirdes, Audru jõe ääres asub mõisaomanike Pilar von Pilchaude perekonnakalmistu.

Mõisast 2 kilomeetrit idas Pärnu suunas asub 1820tel aastatel mõisa poolt ehitatud klassitsistlik sammastikuga Kuldlõvi kõrts, mis on renoveeritud trahteriks. Seoses maantee õgvendamise ja kunagine maanteeäärne kõrts jäänud uuest teest veidi põhja poole.

Jõulumäe

1976. aastal alustati puude langetamisega Pärnumaa esimese tervise- spordirajatise rajamist. Tänapäevaks on Jõulumäe Tervisespordikeskus kujunenud mitmekülgsete võimalustega keskuseks, kus põhiohk on looduses liikumisel ning võimalusel igapäev vabalt valida jõukohane ja meeldiv tegevus. Lisaks spordiüritustele, mis toimuvad nii tipp-sportlastele kui harrastajatele, on siin head võimalused ka koolituste, seminaride, laste spordi- ja töölaagrite, õppepäevade, asutuste suve- ja talvepäevade jne korraldamiseks. Jõulumäe eesmärk pole olnud ehitada kalleid ja moodsaid squash-, aeroobika, tennise- jm -väljakuid ning -saale. Meil puuduvad selleks võimalused ning ambitsioonidki. Siin on põhiohk pandud looduses liikumisele ning võimalusele igapäev vabalt valida jõukohane ja meeldiv tegevus näiteks pärast väsitavat töönädalat perega lõõgastumiseks ümbritsetuna kaunist männimetsast. Jõulumäe matkaradadel jalutades võite leida 21 erinevat liiki maapinnasambaid, lisaks muid raba- ja luitemaastikule iseloomulikke taimi.

Jõulumäel jalutades kohtate palju erinevaid sportimispaiku: pallimänguplatsid, golfväljak, keeglirada, disc-golfirada, kergejõustiku-alade väljakud, staadion, kust algavad pikad ja lühikesed suusa-, jooksu-, jalgratta- ja matkarajad ning asfalteeritud "rullirada" jpm. Jõulumäe on kaunis paik kauni looduse keskel. Siia esmakordselt sattunu ei pruugi enam mõtteist välja saada väikeseid punaste põskede ja mütsidega päkapikke ega hiiglaslikku Metsakuningat ning hõbevalge männimetsa-aluse pehmust jalge all.

Mälestusmärk presidendile

Pühapäev, 25. juuni 1939 oli väga ilus ja soe ning päiksepaisteline päev. Suur puna-kollane autobuss Häädemeeste algkooli noorkotkaste, kodutütarde ja õpetajatega jõudis Tahkuranda hetkel, kui sinna saabus presidendi ja teda saatvate kõrgete külaliste autode esskord. Pärnu-Ikla maanteele, Tahku külla viiva tee otsa, mis viis sel päeval avatava monumendi juurde, olid üles rivistatud sõjaväeorkester ja kaitseväge sõduritest ning kaitseleitlastest aukompanii. Sõjaväeorkester alustas tervitusmarssi ja president sammus rivi eest läbi, tervitades aukompanii sõdureid. Seejärel alustas orkester Porilaste marssi, mis rahva hulgas oli tuntud Laidoneri marssi nime all ja auvahtkonna eest sammus mööda Kaitseväge ülemjuhataja kindral Johan Laidoner. Tervitustseremoonia lõppedes sammus president koos saatjaskonnaga, kuhu kuulusid veel peaminister Kaarel Eenpalu ja mitmed ministrid ning linnapead, mööda tihedalt inimestega palistatud külated oma sünnitallu. Mõlemal pool teed lehvisid paljude organisatsioonide ja ühingute mitmevärvilised lipud. Seal seisnud noorkotkad, kodutütred ja kooliõpilased lehvitasid käes väikesi riigilippe. Sellele suursünnimusele oli rahvast tulnud üle kogu Eesti. Tulijaid oli küll autodega, küll hobuvankrite ja jalgratastega ning isegi jalgsi. Kõikjal lehvisid sini-must-valged rahvuslipud. Kohal oli ka Raadio Ringhäälingu uhiuus reportaažiauto "Hõbehall", mis lindistas kogu seal toimunu.

Mälestussamba avapidustust märgistas üks tähenduslik seik. Ajal, mil õigeusu metropoliit Aleksander asus monumenti õnnistama, lähenes peopaigale tume ja sünge äiksepilv ning kogu ümbrus muutus ähvardavalt hämaraks. Ja just sel hetkel, kui metropoliit tõstis ausamba õnnistamiseks taeva poole käed, kõlas tugev pikseraksatus, sähvisid välgunooled ja hakkas sadama jämedat äiksevihma. Niisama ootamatult kui äiksevihm oli alanud, see ka lakkas. Varsti paistis jälle päike ja pargipuud sädelesid veepisaratest. Õhk oli täis osooni ja värskelt niidetud heina lõhna. Rahva meeolu oli ülev. Pidustused võisid jätkuda. Oma tänu ja lõpukõnes rõhutas president Konstantin Päts, et kuni Eestimaal on veel kas või üks põlvepikkune poisikene, ei suuda meilt mitte keegi võtta meie väikest kodumaad! Oma sõnade kinnituseks lõi president kõne taktis tugevasti jalutuskepi otsaga vastu monumendi kivist alusplaati...

Peale monumendi avamist sõitis president koos oma saatjaskonnaga Rannametsa liivaluidetele. Sealt Tolkuse soo avarat panoraami silmitsedes sõnas president, et kui Eesti riik jõukamaks saab, saab see soo kuivendatud ja vilja kandvaks põllumaaks haritud. Põlvnedes talupoja perest, pühendas Konstantin Päts kogu oma elu jooksul suurt tähelepanu maaelu arengule. Tema unistuseks olid õitsvad eesti talud, millest ta ka oma pöördumistes rahva poole sageli rääkis. See oli juunis 1939. Traagiliste 1940. aasta juunisündmusteni oli jäänud vaid mõni päev

vähem kui aasta. Juba aasta hiljem hävitasid kohalikud kommunistid mälestusmärgi.

Viiskümmend aastat hiljem - 25. juunil 1989. aastal oli imeilus suvepäev, kui sajad eestlased kogunesid taas Tahkuranda Pätsi mälestusmärgi taasavamisele. Eestlastele oli see suupäev. Oli ärkamisaeg. Need, kes osalesid sel suvepäeval mälestusmärgi avamisel ning sellele eelnenud üldrahvalikel koristustalgutel, mäletavad ülevat tunnet ja tollal valitsenud eesti rahva ühtsust. Loodetavasti ei oota Metsakülas asuvat mälestusmärki ees seal olnud esimese ausamba saatust. Loodetavasti hoitakse Eesti esimese presidendi sünnikohta tähistav plats alati korras. On hea meel tõdeda, et Tahkuranna vald soovib mälestusmärki renoveerida. Loodetavasti tagatakse siis ka ausamba igapäevane korrashoid. Ei ole mõtet teha üks kord suuri investeeringuid, et siis mälestusmärk ja selle ümbrus jälle aastateks hooletusse jätta.

Meie ekskursiooni teine päev

Luitemaa looduskaitseala

Luitemaa looduskaitseala hõlmab Edela-Eesti ranniku- ja loodusmaastike kõige ilmekama osa. Siin võib näha Eesti kõrgeimaid luiteid ja suurimat rannaniiduala. Luitemaal on registreeritud 265 linnuliiki, neist 130 on haudelinnud. Taimi on kaitsealal leitud üle 500 liigi, neist rannaniidul kasvava niidu-kuremõõga asurkond on tõenäoliselt Euroopa suurim. Osa praegusest Luitemaa looduskaitsealast on olnud kaitse all 1939. aastast kui haruldase mets-kuukressi kasvuala. 1958. aastal võttis Pärnu linn kaitse alla Rannametsa lited, Tolkuse raba, Timmkanali paljandi ning mets-kuukressi ja metsküüslaugu kasvualad. Taasiseseisvuse esimesel aastal (1991) loodi Pärnu maavalitsuse eestvõttel siia Rannametsa-Soometsa maastikukaitseala, millest pärast laiendusi on nüüdseks saanudki Luitemaa looduskaitseala (11 050 ha). See on tervikuna arvatud Natura 2000 võrgustikku (nii loodus- kui ka linnuhoiualana), kuulub rahvusvahelise tähtsusega linnualade hulka ja on ka tulevane rahvusvahelise tähtsusega märgala (Ramsari ala).

Omanäoline rannik. Ülimalt liigestatud rannajoone tõttu leidub siin palju väikseid lahtesid, lõukaid, neemikuid ja saari. Meresetete kuhjumise tõttu on meri väga madal: veidi sügavamad kohad vahelduvad rannajoonega rööbiti kulgevate liivaseljandikega. Madalvee aegu paljanduvad ulatuslikud liivased või mudased kivikülvidega alad. Rannikuvööndis leidub paiguti suurtel aladel pilliroo, kaisla, tarna ja meri-mugulkõrkja kogumeid.

Madal ja mitmekesine rannikumeri on väga soodne toitumis- ja peatumispaik veelindudele. Kõige rohkem koondub siia väike- ja laululuiki,

viu- ja sinikael-partel, sõtkaid, väikekosklaid, vöötsaba-viglesid, mudatildreid, merikotkaid jt.

Üks looduskaitseala suurimaid väärtusi on rannaniidud. Ajalooliselt on madalmurused rannakarjamaad hõlmanud siin kandis ligi tuhat hektarit. Viimastel aastakümnetel aga koduloomade karjatamine niitudel järjest vähenes, kuni lõpuks lakkas, mistõttu suur osa alast on kattunud pillirooga. Pärast kaitseala loomist on maaholdustoetuse ja Eesti ornitoloogiaühingu Life-projekti toel asunud rannaniite taastama ja hooldama. Lisandus ka Häädemeeste vallavalitsuse ERDF-i projekt. Hooldatavate niitude pindala küünib praegu üle 800 ha. Madalmurused lagedad rannaniidud on väga olulised elupaigad lindudele, kes on sobivate elupaikade kadumise tõttu muutunud haruldaseks: näiteks niidurüdi, tutkas, mustsaba-vigle, punajalg-tilder. Läbirändel peatub siin kuni 15 000 valgepõsk-laglet ja kuni 3000 suur-laukhane ja rabahane. Põetud rannaniit ja madalaveelised lombid on olulised ka rannaniitude kõige iseloomulikumale kahepaiksele – kõrele ehk jutttselg-kärnkonnale.

Viljaka mulla ja üsna märja pinnase tõttu on taimestik siin lopsakam ja liigirikkam kui tavalistel Lääne-Eesti rannaniitudel, sarnaneb pigem jõeluhtade taimestikuga. Luitemaa rannaniitudel on leitud kasvamas üle 250 liigi taimi. Peale siinse kaitseala vapilille – niidu-kuremõõga – leidub veel ahtalehist ängelheina, balti sõrmkäppa, kuradi-sõrmkäppa, kahelehist käoकेelt, kahkjaspunast sõrmkäppa ja emaputke.

Kaitsealale nime andnud luited. 5000 aasta tagust rannajoont märkiv Litoriinamere rannavall ääristab peaaegu katkematu ribana kogu Pärnu lahte, kuid kõige võimsam on see Luitemaal. Pärnumaa loodussümboliks valitud luited saavutavad oma suurima kõrguse Rannametsas: Tootusemägi (kõrgus jalamilt 29 m) ja Tornimägi ehk Sõjamägi (kõrgus merepinnast 34 m) on Eesti kõrgeimad luited. Tornimäele püstitatud vaatetornist võib näha 50 kilomeetri kaugusele. Luitevallid loovad siin keeruka kujuga ahelikke. Nende merepoolne nõlv on tuulte mõjul muutunud laugjaks, maapoolne aga enamasti tunduvalt järsem. Luidetel kasvab eri vanuses mustika- või pohlapalumännik, kus elavad ronk, merikotkas, lõopistrik, musträhn ja õõnetuvi. Rabaga piirnevad männikud on metsise, öösorri ja kassikaku elupaigad. Võiste lähedal männikus on Eesti suurim hallhaigrute koloonia. Tavalisemate luitemetsa taimede kõrval kasvab siin kaitsealune vareskold. Luitestikust leidub ka taimestumata liivalaike, kus elavad haruldaseks muutunud kivisisalik ja nõmmelõoke.

Kaitseala idaosas on veel teinegi luitevöönd, mis tähistab Antsülusjärve ligikaudu 9000 aasta tagust rannajoont [2]. Madalamad (kuni 20 meetrit merepinnast) ja kitsamad luited on kasvukohana vastuvõetavad ka kuusele. Seepärast katavad neid erinevalt Rannametsa luidetest sageli kuuse-männi segametsad. Eriilmelised leht- ja segametsad on levinud kaitseala kirde- ja idaosas. Sooservi katavad rabamännikud ning

sookaasikud, harvem lodumetsad. Mõõduka niiskusega paikades kasvavad laanemetsad. Luidete ja Soometsa küla vahelise ala viljakal pinnasel võib aga näha salumetsi, mille puurindes kasvab ohtralt laialehiseid puuliike: pärna, künnapuud, vahtrat ja saart. Lopsaka metsa all on aga ainus väljaspool Põhja-Eesti paekallast teada olev mets-kuukressi looduslik kasvukoht. Samas kasvab ka karulauk. Ura jõe lammil on tulvavee mõjualal kujunenud lammimetsad: neis leidub peale eelmainitud lehtpuude ka tamme.

Suured rabad ja väikesed allikasood. Luitemaa piirides asub kaks raba. Soometsa ehk Maarjapeakse raba (1600 ha) on valdavalt puisraba, kujunenud liival ja moreenil paikneva nõo soostumisel. Tolkuse raba (5500 ha) koosneb mitmest ajapikku ühtseks laamaks liitunud soost. 1856. aastal kaevatud Timmkanal jaotab raba kaheks: neist lõunapoolset kutsutakse ka Maasika rabaks. Antsülusjärve ja Litoriinamere aegu oli siin luitevallide vahel merelaht, mis muutus rannikujärveks ehk laguuniks ning lõpuks soostus. Turbakihi түsedus küünib raba vanimas osas ligi viie meetrini. Tolkuse raba teeb eriliseks veel asjaolu, et raba keskosa laugasjärvedes ja älvestes kasvavad toitainerikkale veele viitavad taimed, nagu hundinui, mürkputk, ubaleht, nende kallastel madalsoodele iseloomulikud tarna- ning sõnajalaliigid, vaevakask, pajud ja isegi üksikud kidurad kuused. Raba paiknemise tõttu luidetevahelises nõos on rabarinnak peaaegu märkamatu. Luidete jalamiilt väljuva survealise põhjavee mõjul on kohati tekkinud allikasoo, kus kasvavad mõnedki haruldased taimed. Ilmselt peitub veerepiimi eripäras ka põhjus, miks raba põhjaosas on registreeritud Eesti oludes rekordiline turbakihi juurdekasv: 1,6–1,9 mm aastas [4]. Eri aegadel kaevatud kraavide mõjul on tühjaks jooksnud ja kinni kasvanud mitu raba keskosa laugast, kiirenenud on ka lageraba kattumine puudega. Soodes pesitsevad põldrüüt, mudatilder, väikekoovitaja, hallõgija, sookurg ja teder. Rabasaared on metskitsede, põtrade ning metssigade sigimis- ja varjupaigad.

Tolkuse õpperada

Rannametsa–Tolkuse vaheldusrikas õpperada asub Hädemeeste vallas Tallinn–Pärnu-Ikla maantee ääres, ca 6 km enne Hädemeeste asulat. Rada algab Rannametsa asfalteeritud parklast infostendi juurest. 2,2 km pikkusel ringikujulisel õpperajal tutvume Eestis ühe kauneima ja kõrgeima litemännikuga ning omapärase Tolkuse rabaga, mis on tekkinud rannavallide vahel olnud laguuni soostumise tulemusena. Raba keskosas leidub mitukümmend suuremat ja väiksemat laugast. Rahvas kutsub neid laukaid järvedeks. Tolkuse raba on üks väheseid rabastaadiumi jõudnud laguunitekkelisi soid nii Eestis kui ka Euroopas. Meelikõitev vaade Tolkuse rabale avaneb Tornimäe tipus asuvast vaatetornist (18 m). Esimene, kartograafilistel ülesannetel püstitatud torn kõrgus siin juba 1904. aastal. Koos Tornimäe 34 m kõrguse luiteharjaga on vaatleja enam kui viiekümne

meetri kõrgusel merepinnast. Rada läheb mööda ka raba suurimast käärlaukast, mille suurus on ca 96x210 meetrit.

Raba keskosa laugasjärvedes ja älvestes kasvavad toitainerikkale veele viitavad taimed, nagu hundinui, mürkputk, ubaleht, nende kallastel madalsoodele iseloomulikud tarna- ning sõnajalaliigid, vaevakask, pajud ja isegi üksikud kidurad kuused.

Timmkanal

Timmkanal on inimkäte jõul 19.sajandi teisel poolel kahes osas, 35 aastase vaheajaga kaevatud 27 km pikkune kanal, mis suubub Rannametsa külas Liivi lahte. Esimese, 8 km pikkuse osa valmimine on rahvasuus legendiks muutunud. Ettevõtmise algatas Häädemeeste riigimõisa rentnik Alexander Thimm (1808-1862). 1858.a. aeti läbi Tolkuse raba kraavi kaevama 50 talumeest. Hoolimata keelavast seadusest kasutati sunnivahendina tihti peksu. Kaevama hakati rannast, kuid peagi selgus töö tohutu maht - liiv vajus kogu aeg peale, seda tuli kõrvale lükata. Thimm hakkas taotlema riigi abi. Saades algul eitava vastuse, kutsus ta komisjoni töid jälgima. Ühel päeval nähti 50 meest kaevamas kanali ühes otsas. Järgmisel päeval, peale kostitamist ja ööbimist mõisas mindi kohe teise otsa, kus samuti 50 meest tööd tegid. Muidugi olid need samad mehed, kuid komisjonile jäi mulje 100 kätepaarist - linnamehed ei teinud talupoegadel vahet. Thimm sai oma toetuse ja töö viidi lõpule. Hiljem uhtus veevool kraavi tõeliseks jõeks. Timmkanali paljundil on näha 8000 aasta vanuseid Litoriinamere ajastul tekkinud setteid.

Kabli linnujaam

Kabli linnujaam asub Häädemeesta vallas, Kabli külas. Linnujaama on loodud 1969. aastal eesmärgiga uurida ja seirata lindude rännet. Põhimeetoditeks on rändevoo Helgoland riisa ja loorvõrkude abil püütud lindude märgistamine, nende füsioloogilise seisundi hindamine ning rände visuaalne jälgimine. Lisaks lindudele uuritakse viimastel aastatel ka nahkhiirte, kiilide ning päevaliblikate rändeliikumisi. Kabli linnujaam töötab regulaarselt igal-aastal augusti keskpaigast kuni novembri alguseni. Visuaalvaatluste hõlbustamiseks on linnujaamas alates 1997. aastast luitel paiknev linnutorn, millele lisandus 2005. aastal rannikul asuv vaateplatvorm veelindude vaatlemiseks. Alates 2002. aastast koguti erinevate vaatlejate (sh harrastajate) rändevaatlusi linnujaama kodulehel asuva on-line andmebaasi abil. Alates 2011. aastast on Kabli linnuvaatluste andmebaasi sisetatud vaatluse ümbertõstetud eElurikkuse linnuvaatluste andmebaasi ja edasine linnuvaatluste vaatluste kogumine toimub eElurikkuse keskkonnas. Kabli andmebaasi (rändemonitor) koondatakse vaid Kabli ja Pulgoja linnujaamade andmed. Alates 1979. aastast on lisaks Kablile rändlindude rännet uuritud Luitemaa looduskaitsealale jäävas Pulgoja roostikus, kus juuli teisel poolel ja augustis kasutatakse lindude püüdmiseks loorvõrke. Pulgoja

ränduurimispunkti (Kabli linnujaama roostiku filiaal) eesmärgiks on roostiku liikide rände uurimine ning arvukuse seire. Kabli linnujaama ümbritseb Kabli looduskaitseala. Kaitseala valitsejaks ja Kabli linnujaama tegevuse korraldajaks on Keskkonnaamet. Kaitsealal asub 1,8 km pikkune Kabli looduse õpperada, mis kulgeb linnujaama juurest Kabli looduskeskuse juurde ning mida hooldab Riigimetsa Majandamise Keskus.

Kabli linnujaama töö sai alguse 1969. a. kui Nigula Looduskaitseala direktori Henn Vilbaste eestvedamisel ehitati - lindude püügiks väike Helgoland tüüpi mõrdpüünis. Kuna tulemused olid paljulubavad, suurendati järgmisel aastal püünise mõõtmeid ning ühineti rahvusvahelise ränduurimisprogrammiga "Operatsioon Baltika". Ja nii ilmestabki hiigelsuur (17 meetri kõrgune) linnumõrd Kabli rannamaastikku igal sügisel juba üle veerandsaja aasta.

Kablis rõngastatud lindudest on laekunud sadu taasleide. Palju taasleide tuleb teistest Läänemere ümbruse linnujaamadest, mis võimaldab arvutada lindude rändekiirust ja koostöös teiste linnujaamadega jälgida rännet ajas ja ruumis.

Linde loetakse headeks indikaatorliikideks, kes annavad kiiret ja odavat informatsiooni keskkonnaseisundi muutuste kohta. Aastaid kestnud standardiseeritud linnupüük on ka heaks meetodiks lindude arvukuse muutuste jälgimiseks - monitooringuks. Kablis kogutud andmestiku teeb seire seisukohalt väärtuslikuks pikk andmerida. Näiteks on viimase veerandsaja aasta jooksul vähenenud tugevalt musttihase rändeaegne arvukus, kes vajab pesitsemiseks vanu okasmetsi. Linnujaamas kogutud andmestik võimaldab saada infot ka paljude suhteliselt väikesearvuliste või hajusalt pesitsevate linnuliikide arvukuse muutuste kohta, mille puhul pesitsusaegsed seireprojektid hästi ei tööta.

Henn Vilbaste rajas Kabli linnujaama eelkõige vajadusest komplekselt uurida rasvatihase kui mudelliigi populatsiooniökoloogiat. Erinevalt Lääne-Euroopast, kus rasvatihased on väga paiksed, osutusid Eestis pesitsevad linnud oma rändekäitumiselt väga erinevaks. Siit on ka kasvanud välja Kabli linnujaama olulisim uurimissuund - see on nn. "osalise rändsuse" uurimine ehk miks ühe liigi osa isendeid jääb paigale, osa aga rändab sadade ja tuhandete kilomeetrite kaugusele. Kuna tihaslased pesitsevad meelsasti pesakastides, on nad soodsaks uurimisobjektiks ka pesitsusajal. Paralleelselt sügisrände uurimisprogrammiga organiseeris Henn Vilbaste projekti ka tihaslaste massiliseks rõngastamiseks pesitsusajal ("Operatsioon Parus"), milles osales rohkelt harrastus linnu-uurijaid üle kogu Eesti. Tänu sellele on Kablis püütud sadu rasvatihaseid, kelle täpne sünni- või pesitsuskoht on teada ning õnnestunud selgitada rännet esilekutsuvaid põhjuseid ja mehhanisme.

Peale lindude rände uurimise on Kabli linnumõrda kasutatud ka nahkhiirte ja isegi kiilide uurimiseks.

Kabli looduse õpperada

1,8 km pikkuse Kabli looduse õpperaja eesmärgiks on tutvustada Häädemeeste taimegeograafilise alavaldkonna (Litorale heademeestense) loodusväärtusi ja aastakümneid kestnud lindude rände uurimisalast tegevust Kabli linnujaamas. 1991. aastal moodustati siin Pärnu Maakonnavalitsuse määrusega kaitseala - eesmärgiga hoida linnujaama ümbruse maastik sobivana rändlindude pikaajaliseks uurimiseks ja seireks.

Kabli rannikumaastiku liivane mererand, luited, luidetevahelised niidud ja lodud on pideva soolase vee ja tuule mõjualas, luues omapärase elupaigalaikude võrgustiku väga erineva nõudlusega liikidele. Maismaa- ja merepiir omakorda on oluliseks liikumistakistuseks elusorganismidele, olles sobiv koht rändenähtuste uurimiseks. Kõige enam on uurijate tähelepanu pälvinud lindude ränne. 1969. aastal alustas Kabli küla põhjaservale kujunenud rändlindude koondumiskohas tegevust Nigula Looduskaitseala Administratsioonile kuuluv Kabli linnujaam.

Lisaks elavad kaitsealal mitmed haruldased ja ohustatud liigid. Varem rannaniidule iseloomuliku ja praegu väga ohustatud kahepaiksele - juttself-kärnkonnale e. kõrele on kaitsealal taastatud kudemiskohad. Samuti saab sellel väikesel alal tutvuda mitmete Euroopa Liidus kaitset vajavateks tunnistatud elupaikadega (liivamadal, liivarand, rannaniit, hall luide, metsastunud luide, looduslik jõgi, sanglepa lodumets). Rannikumeri - Lapaninast Priivitsa oja suudmeni - on oluline veelindude koondumiskohana ning täidab linnuhoiuala moodustamiseks nõutavaid kriteeriume. Vaadake kui mitmekesine on maastik ja mitmeid erinevaid elupaiku, ka vääriselupaiku - mahub väikesele maa-alale, mis idapoolsest küljest piirneb teega ja läänepoolsest merega!

Siinse looduse kohta saab teavet rajale paigaldatud stendidelt ja infopakudelt. Üldinformatsiooni saab suurtelt stendidelt - need paiknevad nii linnujaama kui ka Kabli looduskeskuse juures. Raja keerd-käikudes aitavad teed leida suunaviidad. Peatuskohti tähistavad ja tutvustavad infopakud.

Häädemeeste

Häädemeeste alevik asub Pärnu maakonnas, Riia lahe rannikul, 41 km Pärnust lõunas, Tallinna-Riia maantee lähedal, samanimelise valla keskus.

13. sajandil oli Häädemeeste ümbrus alles ilma nimeta. See oli eikellegimaa kesk asustamata põlismetsi, soid ja rabasid. Häädemeeste on teada sadamakohana 1560. aastaist (Guedenn mans becke). 16. sajandi teisel poolel rajasid siia Tiesenhausenid ühe oma mõisadest, mis kandis nime Gudmannsbach (Häädemeesteoja). Nimi püsis sel kujul (Gudmannsbach) vallal ja kihelkonnal ametlikult kuni 1917. aastani. Rahvale jäi omaseks Häädemeeste, ilma "ojata". Häädemeeste nimi sai ametlikuks alles 1976. a., kui siin kujundati 7 küla baasil alevik

nimega

Häädemeeste.

Häädemeeste apostliku õigeuskirik on ehitatud 1872. a. Liivi kubermangu arhitekti Edelsoni plaani järgi telliskividest ja kannab Issanda Muutmise kiriku nime. Kirikul on 6 kella. Õigeusu koguduse kalmistu on rajatud aastal 1878.

Eelmise sajandi keskel olid ettevõtlikumad randlased loonud endale tuluallika, mis tegi Häädemeeste tuntuks merenduses. 19. sajandi 60-ndatel aastatel hoogustus purjelaevandus Riia lähel. 1861. a. kevadel valmisid peaaegu ühel ajal Kabli rannas Mats Grandi 200-tonnise kandejõuga kaljas "Markus" ja Häädemeeste Suurküla all Gustav Martinsoni 140-tonnine "Julie". Loodusvaradena on Häädemeestel praktiliselt ammendamatud kvaliteetse savi lademed ning mineraalvesi. Kaev asub alevikust paar kilomeetrit idas ning annab ööpäevas kuni 490 kuupmeetrit vett.

Häädemeeste mineraalvesi

Esimene mineraalveekaev asus alevikust 4 kilomeetrit ida suunas. Puurauk oli rohkem kui 600 meetrit sügav. Aastatel 1967 -1985 saadi sealt mineraalvett, mida kauplustes müüdi lauavee Häädemeeste nime all. See kaev suleti 1985. aastal. Uus puurkaev kaevati Arumetsa külla 1985. aastal, sügavus on sellel 610 meetrit. Mineraalvesi on tüübilt kloriidne kaltsiumi-naatriumiline mineralisatsiooniga 5,2-5,5 g/l. Vett on soovitatud ravijoogiks seedetraktide hädade puhul. Sellest kaevust veeti mineraalvesi Pärnusse, kus teda töödeldi ja müüdi Pärnu mineraalvee nime all.

Häädemeeste Mihkli kirik

Jumalakoda Häädemeestes on peaingel Miikaelile pühendatud väheldane, kuid oma maakivist ja punastest tellistest müüride kaunidusega silmarõõmustav historitsistlik ühelööviline hoone, puidust haritorniga lääneviilu tipus. Kooriruumi sel pühapaigal ei ole - altar paikneb pikihoone idaseina teravkaarses nišis. Kõige idapoolsemaks liideseks hoonele on eeskoja ja polügonaalise põhiplaani käärkamber. Riia arhitekt Matthias von Holsti projekti järgi ehitatud kirik pühitseti 1874. a. Suhteliselt väikese jumalakoja mahutavast suurendavad külgrõdud. Sisustus on eklektiline. Altarisein on kujundatud maali ümbritseva gotiseeritud raamistusena, mille külgkonsoolidele on paigutatud lumivalged ingliskujud. Altarimaal Mt 14:28-31 järele - "Päästa mind, Issand!", mis on inglase Allan Ramsay maalitud ning olevat ostetud Londonist, on Eestis ainulaadne, ehkki seda süžeed kohtame teisteski, peamiselt rannaäärsetes kirikutes. On ju nii oma Päästja käest kinni haaranud kabuhirmus Peetrus kui ka jüngrite laevuke tormisel silmapiiril selgi suurel lõuendil maalitud randlase elutõelisuse olukorda, tormiste vete

meelevalda, kus inimese nõder jõud ei aita, kui ta oma lootust ei pane Jumalale.

Säravaks aktsendiks jumalakoja lihtsas ja ahtas interjööris on kaheksateistkümne küünlatulega kristallkroonlühter, ka eklektiline ja hoonega üheaegne. Tornikell "Tulge, sest keik on jo valmis", samuti 1874. aastast, on valatud Pärnus C. W. Petersoni valukojas ning rikkalikult dekoreeritud reljeefsete akantusvöönditega ülaosas ning küljel oleva krutsifiksmedaljoniga, mida inglid kannavad. Üks tukukott - riidest, tikitud korjanduskotike pika varre otsas, nimetähtedega ja aastaarvuga 1731, meenutab, et praegusel kenal kirikuhoonel on Häädemeestes olnud eelkäija. 17. sajandil oli Häädemeeste kirik Saarde abikirikuks. Ta kandis Püha Margareeta kabeli nime ja oli puuehitis. 1776. a. lahutati Häädemeeste Saarest ning ühendati Tahkurannaga, mis seni Tori alla ei kuulunud. Häädemeeste kogudus sai iseseisvaks 1862. a. Esimene õpetaja kutsuti ametisse 13. okt. 1863. Praegune kivist kirik ehitati 1874. a. arhitekt Holsti plaani järgi maakividest, kiltkivi katusega. Torni ehitus viidi lõpule 1892. a. Kirikus on 300 istekohta. Kiriku pühitsemine toimus 29. sept. 1874. a. Orel on V. Müllerstedti ehitatud Tartus 1883. a. Altaripildi, õlimaali Kristusest Peetrusega Tiberiase järvel, on valmistanud Inglismaal Allan Ramsay 1881. a. Richteri maali järgi. Tornis on väheldane, selge kõlaga kell, mis on valatud Pärnus Petrsoni töökojas 1874. a.

Läti Vabariigi loodusest

Läti asub Põhja-Euroopas, Ida-Euroopa lauskmaa lääneosal, Läänemere idarannikul. Maapiir oma Balti naabritega on Lätil Eestiga põhjas (340 km) ja Leeduga lõunas (570 km). Idapiir Venemaa Pihkva oblastiga on 283 km. Kagus on maismaapiir Valgevenega (163 km). Lätil on ka merepiir, mille pikkuseks on 531 km. Vaatamata pikale ja laugele merepiirile ei ole Läti territooriumil mitte ühtegi meresaart. 1920. aastal taotlesid lätlased Eesti territooriumile kuuluvat Ruhnu saart Läti omandiks. Läti asub Ida-Euroopa lauskmaa serval. Ta on kaetud liustiku setetega, mis on moodustanud tänapäevase künkliku pinnamoodi.

Lätis asub kolm suuremat kõrgustikku. Lääne-Lätis, Kurzeme südames asub Kurzeme kõrgustik, mis ulatub üle 180 m merepinnast. Kirde-Lätis asub Vidzeme kõrgustik, millel on mitu üle 300 m ulatuvat tippu, sealhulgas Läti kõrgeim tipp Gaiziņkalns (312 m). Kirde-Lätis, Eesti piiril asub ka Alūksne kõrgustik, mis ühineb Eestis asuva Haanja kõrgustikuga. Alūksne kõrgustik on madalam kui Vidzeme kõrgustik, kuid suuremate kõrgusvahedega. Kagu-Lätis asub Latgale kõrgustik. Enamiku riigi pindalast moodustavad madalikud. Riigi keskosas asub Zemgale tasandik. Läänemere kaldal, ümber Liivi lahe ja Kuramaa poolsaare paikneb Rannikumadalik, mis jätkub Leedu territooriumil. Vidzeme kõrgustikku

piiravad Kesk-Läti madalik ja Ida-Läti madalik. Antud madalikud on ka kohati soised.

Läti geoloogiline ehitus ja maavarad

Enamik läti aluspõhjakiivimitest on pärit vanaaegkonna lõpust, Devoni ajastust. Riigi edelaosa aluspõhjakiivimid on aga pärit keskaegkonnast.

Eelkambriumi kristalliline aluskord on kaetud settekivimite kihiga, millel on kvaternaarsed setted. Settekivimeid paljandub maismaal jõgede ürgorgudel. Riigi põhjaosas paljanduvad ka devoni punased liivakivid Gauja orus. Territooriumi keskosas paljanduvad ülemdevoni karbonaatsed kivimid. Dolomiidid ja merglid palistavad Daugava keskjooksu, tema lisajõgesid ja ka Lielupe ülemjooksu.

Lätil ei ole maavaradelt rikas riik. Enamik Lätis leiduvatest maavaradest läheb kasutuseks ehitustel. Kõrgustike aladel leidub suurtes kogustes liiva ja kruusa. Riigi põhjaosas kasutatakse liiva ka klaasi tootmiseks. Riigi keskosas on dolomiidi leiukoht. Dolomiidikihtide vahel leidub suures koguses kipsi. Samuti kasutatakse ka leiduvat devoni, juura ja kvaternaari savi. Lubjakivi kasutatakse lubja- ja tsemenditööstuses.

Ka leidub Lätis suuremas koguses turvast, mille ladestumine sai alguse mandrijää taandumisel. Turba varusid kasutatakse eelkõige tööstuslikel eesmärkidel. Riigis leidub ka ravimuda ja mineraalvett. Lätist on leitud ka naftat ja rauamaaki. Lisaks leidub riigis pruunsütt ning mererannalt võib juhuslikult leiduda ka merevaiku.

Läti on jõgederikas riik. Jõgesid ja ojasid on kokku umbes 12 000 ning nende kogupikkus on umbes 37 500 km. Enamik jõgedest on siiski lühikesed. Vaid 17 jõge on pikemad kui 100 km. Pikimad jõed on Väina (Daugava), Lielupe, Koiva (Gauja), Venta ja Salaca jõgi. Praegune jõgedevõrk on kujunenud välja 10–12 tuhande aasta jooksul. Kõik jõed kuuluvad Läänemere vesikonda. Suurem osa neist suubub Liivi lahte; väiksem osa otse Läänemerre ja Velikaja lisajõed suubuvad ka Soome lahte.

Lätis on järvi üle 3000. Enamasti on nad siiski väikesed ja hõlmavad territooriumist vaid 1,5%. Järvi, mille pindala on suurem kui 10km² on vaid 15. Suuremad järved Lätis on: Lubāns, Rāznas, Engures, Asti ja Usma.

Koiva jõgi

Koiva (läti keeles Gauja, liivi keeles Koiva, saksa keeles Livländische Aa) on jõgi Lätis.

See 452 km pikkune jõgi on pikim Lätis voolav jõgi (Daugavat voolab Lätis ligi 100 km vähem). Tähelepanu väärib, et Koiva lähe on linnulennult vaid 90 km kaugusel suudmest. Jõe valgla on 9800 km² suur. Koiva langus on 234 meetrit, mis teeb languks 0,52 m/km.

Koiva jõgi algab Vidzeme kõrgustikul Cēsise rajoonis. Ülemjooksul voolab ta itta, läbib mitu järve ja Jaunpiebalga asula ning jõuab Gulbene rajooni. Lejasciemsis algab keskjooks, jõgi suundub loodesse laias orus, läbib Alūksne rajooni ja Koivaliina ning 18 km voolab Eesti ja Läti piirijõena. Seejärel keerab Koiva edelasse ning voolab läbi Valka rajooni ja Strenči, Valmiera rajooni ja Valmiera (Volmari) ning jõuab tagasi Cēsise rajooni, kus läbib Jānmuiža, Cēsise (Võnnu) ja Ligatne. Jõe alamjooks kulgeb Riia rajoonis, kus Koiva läbib Turaida ja Sigulda, Gauja ja Ādaži ning suubub Carnikava lähedal Liivi lahte.

Suudmes on jõgi 80–100 m lai. Jõe vooluhulk suudmes on 13,7–300, keskmiselt 70,7 m³/s.

Koiva suurimad lisajõed (lähtest suudme poole) on Tirza (parempoolne), Palsa (vasakpoolne) ja Mustjõgi (parempoolne), Vija (vasakpoolne) ja Amata (vasakpoolne).

Jõe keskjooksul Valmierast Siguldani asub 1973 rajatud Gauja rahvuspark. Jõe kaldal paljanduvad Devoni liivakivid, moodustades kuni 90 m sügavuse sügava oru. Lisaks on jõgi ise Siguldas kuni 85 m sügav. Rahvuspargis on ka Turaida, Sigulda ja Krimulda lossi varemed.

Koiva vesi on võrreldes teiste Läti jõgedega külm.

Peaaegu kogu pikkuses kasvab Koiva kaldal okaspuumets, kuid seal asub ka kaitsealune Koiva puisniit.

Lätis sündinud maadeavastaja Aleksandrs Laime andis Gauja nime ühele jõele, mis Venetsueelas ülalpool Angeli juga.

Gauja rahvuspark

(läti keeles *Gaujas nacionlais parks*) on Läti suurim ja vanim rahvuspark.

Gauja rahvuspark asub Vidzemes Cēsise rajoonis Cēsise lähedal Koiva jõe keskjooksul. Jõgi kulgeb seal kirdest edelasse ja rahvuspark asub kitsa ribana jõe mõlemal kaldal. Rahvuspark ongi oma nime saanud Koiva (läti

keeles *Gauja*) jõe järgi. Peamised kaitstavad objektid on devoni liivakivi paljandid, mis mõnikord küündivad jõepinnast 90 m kõrgemale.

Gauja rahvuspark asutati 14. septembril 1973, kuid turistid hakkasid sealkandis käima ja sealset maastikku imetlema juba 19. sajandil. Seda kohta nimetati Liivimaa Šveitsiks. 47% pargist hõlmab mets, peamiselt kuusikud ja männikud, vähem on lehtmetsa. Rahvuspargi maa-alale jääb arvukalt järvi, millest kõige suurem on Ungursi järv. Tänapäeval kasutatakse rahvuspargi edelaosa peamiselt riialaste puhkekohana, kirdeosa on rangemini kaitstud.

Pargis on üle 500 ajaloo- ja arhitektuurimälestise. Nende hulka kuuluvad Turaida loss, oma kiriku ja lossi poolest tuntud Lielstraupe ja ajalooline Ungru mõis (läti keeles *Ungurmuiža*).

Gauja rahvuspargi keskus asub Siguldas. Lisaks Siguldale ja Cēsisele jääb rahvusparki veel Līgatne linn.

Gauja rahvuspargi pindala on 917,45 km².

Kliima

Lätis valitseb mandrilise ja merelise kliima vaheline üleminekuline paraskliima. Läti on samal laiusel Labradori poolsaarega. Võrreldes Labradori poolsaare mandrilise kliimaga, on Läti kliima küllaltki pehmem. Selle põhjustab Atlandi ookeani ja Golfi hoovuse mõju Läti rannikule. Külmatemperatuurid talvel on küllaltki tagasihoidlikud. Jaanuari keskmine õhutemperatuur on riigi lääneosas Liepajas −2,8 °C ja Kagu-Läti linnas Daugavpilsis −6,6 °C. Juuli õhutemperatuurid samades linnades on vastavalt 16,7 °C ja 17,6 °C. Sademed saavad Läti territooriumile Põhja-Atlandilt. Sademete hulk on suurim suve teisel lõpus ja sügis. Ka talvel sajab tihti, kuid sademete hulk on väike. Kõige vähem sademeid on kevadel. Aastas sajab rannikul ja madalikel 550–600 mm, kõrgustikel 700–800 mm sademeid.

Taimestik

44% Läti pindalast on kaetud metsadega. Erinevalt paljudest teistest Ida-Euroopa lausmaa aladest sarnaneb Läti taimestik väga taigaga. Enamik metsadest on okasmetsad. Levinud on kask, harilik mänd, harilik kuusk.

Heinaste (Ainaži)

Heinaste (läti Ainaži; saksa *Haynasch, Hainasch*) on linn Lätis Vidzemes Eesti piiri ääres Liivi lahe rannikul 116 km kaugusel Riiast. Kuulub Salatsi piirkonda. Linn piirneb Heinaste valla, Salatsi valla ja Häädemeeste vallaga.

Nime "Heinaste" tähenduseks peetakse 'heinatee' (*Hainaste*).

Läti keelset nime on seostatud ka liivi sõnaga *ainagi* 'üksildane'.

Omavalitsusüksuseks sai Heinaste 1920.

Aastal 1926 sai Heinaste linna õigused.

2009. aastani kuulus Limbaži rajooni.

Linn on kujunenud liivlaste kaluriküla kohale. Ametlikes dokumentides on nime esmakordselt mainitud 1564 krooniomandina. Hiljem läks Heinaste Svētciemsi mõisa alla. Aastal 1800 eraldati Heinaste küla ja maa panditud Svētciemsi mõisast ning need läksid Mazstraupe mõisa omanike parun Meyendorffide omandusse.

19. sajandi teisel poolel oli Kurzeme ja Vidzeme külades palju odavat tööjõudu. Lähedal olid metsad, kus kasvas palju mastimände, mis andsid materjali laevaehituseks. Sellepärast arenes seal laevaehitus ja elav kaubandus.

Aastal 1864 asutas kaugsõidukapten Christian Dahl Krišjānis Valdemārsi õhutusel Heinaste merekooli, Läti esimene merekooli. Õpetus oli tasuta ning toimus läti, eesti ning hiljem ka vene keeles. Merekool töötas 50 aastat, kuni Esimese maailmasõjani.

Heinaste alev rajati 1869. Arendati laevaehitust. Aastatel 1900–1905 ehitati kaubasadam.

21. veebruaril 1919 otsustas Eesti Ajutine Valitsus Heinaste Eesti külge käivaks pidada Heinaste oli osaliselt eesti rahvastikuga asula, mis läks Eesti ja Läti vahelise piiri tõmbamisel Lätile. 1930. aastal oli Heinaste elanikest 22% eestlased.

Heinaste (Ainaži) merekool

Heinaste merekool oli aastatel 1864–1916 tegutsenud merekool^[1]. Merekooli asutamisel mängis olulist rolli Läti ärkamisaja tegelane Krišjānis Valdemārs

Alates 1870. aastast oli kool 1-klassiline. Aastal 1879 muudeti 3-klassiliseks

Algul õpetati koolis eesti ja läti keeles, 1890ndate lõpust alates ainult vene keeles

Aastal 1979 rajati merekooli ruumidesse Heinaste merekooli muuseum

Krišjānis Valdemārs

Krišjānis Valdemārs (2. detsember 1825 Talsi kreis – 7. detsember 1891 Moskva) oli läti rahvusliku liikumise tegelane, kirjanik, poliitik, folklorist ja noorlätlaste liikumise juht. Valdemārs oli Läti ärkamisaja suurkuju analoogselt Eesti ärkamisaja suurkuju Carl Robert Jakobsoniga.

Pärast kooli lõpetamist töötas Krišjānis Valdemārs Kuldīga lähedal Ēdoles kirjutaja abilisena, asutas seal esimese lätikeelse raamatukogu ja 1848 ühe esimestest lätikeelsetest laulukooridest. 1840. aastatel töötas ta Talsi lähedal Sasmakus õpetajana. Seejärel õppis ta Jelgavas gümnaasiumis.

Aastatel 1854 kuni 1858 õppis Tartu Ülikoolis majandust. Ülikoolis asutas ta tudengite ringi, mille eesmärk oli läti keele ja kultuuri vaba arendamine. Sellest kasvas välja noorlätlaste liikumine.

1859–1867 oli Peterburis rahandusministeeriumi ametnik. Ta oli „ene kaubalaevanduse edendamise seltsi asjaajaja-liiga ning pani erilist rõhku just Läänemereäärsete provintside rannikule, tehes suuri pingutusi merekoolide rajamiseks ja laevanduse propageerimiseks rannarahvastiku keskel, töötas välja Venemaa laevanduse arendamise plaani ning asutas 11 merekooli, neist 10 tänapäeva Lätis ja ühe Palangas ja samuti 1864. aastal oli tema algatusel ja toetusel asutatud Eesti-Läti piiril Heinastes merekool, 1875. aastal viis ta läbi merekooli asutamise Paldiskisse.

1862–1865 toimetas ta ja andis koos teiste noorlätlastega välja ajalehte Pēterburgas Avīzes. Oma kirjutistes kritiseeris ta kehtivat Balti erikorda.

1872–1879 koostas ta vene-saksa-läti sõnaraamatuid.

Valdemārsi tegevus mõjutas ka eesti rahvusliku liikumise tegelasi, sealhulgas C. R. Jakobsoni ja Johann Kölerit.

Valdemārs suri Moskvast. Ta on maetud Suurele Saksa kalmistule Riias.

Meie ekskursiooni kolmas päev

Laiksaare lammimetsa õpperada

Rannametsa jõe lammimetsas kulgeva 2 km pikkuse infotahvlitega õpperaja eesmärgiks on tutvustada Eestis vähe esinevaid lammimetsi ning

neile omaseid taimekooslusi. Rajal tuleb ületada ka purdeid ja mahalangenud puid. Raja äärde jääb puhkamiseks ja lõkke tegemiseks kaks metsaonni, kus saab soovi korral ka ööbida.

Enne rajale suundumist pöörake tähelepanu looduskaitsealusele tammele ja Eesti kõrgemale (31,5 m) künnapuule! Hea teada: Laiksaare on oma nime saanud sellest, et talukohad paiknesid saartelaikudena soode ja metsade vahel!

Tali

Tali küla asub Saarde vallas Pärnumaa lõunapoolses osas Läti piiri lähedal, Pärnust 65 km kaugusel. Küla on keskuseks lähedal asuvatele väiksematele küladele (Marina, Viisireiu, Reinu ja Pihke). Siin asuvad Tali Põhikool, Tali lasteaed, kauplused, side, perearst, Tali Seltsimaja ja Tali raamatukogu koos avaliku internetipunktiga ning Saarde valla Tali teeninduspunktiga. Tali külas elab ligikaudu 350 elanikku.

Tali kohanime tekkimise kohta räägib rahvapärimus, et Jäärja mõisa valdused olnud väga suured. Kui mõisnik käinud valdusi üle vaatamas, andnud ta hobustele puhkust Talil (varasem nimekuju Talli) ning seal asunud hobusetallide järgi hakatudki kohta Taliiks (ehk Talliks) hüüdma.

Niisiis oli Saarde kihelkonna lääneosas paiknev Tali kunagi Jäärja mõisa osa. Samasse piirkonda jääb ka Laiksaare. Peale nende kuulusid Saardesse ka Voltveti, Kärsu, Kilingi ning Pati, varem ka Häädemeeste piirkond ning tükikesi Viljandimaast ja Lätist.

13. sajandi alguses oli Saarde arvatavasti üks Sakala muinaskihelkondi. Saardest peetakse üheks noorimaks kihelkonnaks Eestis. Ilmselt ei meelitanud soode-, rabade- ja metsaderikas maa-ala, kus oli raske tegutseda ja liikuda, inimesi siia alaliselt peatuma. Seda kinnitab ka asjaolu, et Saarde kihelkonnast ei teata muinasjäänuseid, mis oleksid kindlasti esiajaloolised.

Kui eestlaste vastupanu oli murtud, läks Saarde kihelkond orduvalitsuse alla. Karksisse ehitati orduloss ja asutati Karksi foogtkond, mille alla kuulus ka Saarde kihelkond. 15. sajandil oli aga juba vähemalt Saarde kihelkonna kaguosa, seega Jäärja piirkond, tunduvalt tihedamalt asustatud.

Orduajal ning peaaegu Rootsi aja lõpuni oli Saarde kihelkonna keskuseks Jäärja mõis, mida näitab seal asunud kihelkonnakirik. Siis kandis kirik Kadrina (St. Catharinen) nime. Pärast Kilingi mõisa maadele üle toomist 1684 hakati seda kutsuma Saarde (Saara) kirikuks, mille nimi tuletati arvatavasti Jäärja mõisa saksakeelsest nimetusest Saarahof. Orduajast Tali piirkonna kohta teated puuduvad. 1584. aastast, seega Poola ajast pärineb Laiksaare küla teadaolev esmamainimine: Laigisara küla, mis koosnes 4 talust. 1585. aasta andmetel oli külas vaid 1 talu, 1586 jälle 4

ning 1587 juba 6. 1599. aastaks on Laiksaare (Laygisar) 6 talule lisandunud 3 popsitalu. Tali vallale nime andnud talu on teadaolevalt esmakordselt mainitud 1588. aasta revisjonis: Tali Tomas, Urissaare (Urisara) külast. 1599. aasta revisjonis esineb ta juba koos samas külas elava Pawara Piep'uga. 1601. aastal on ta aga arvatud juba üksjalgade alla: Talle Thomas. Mõlemad piirkonnad kuulusid 1586. aastast Viljandi staarostkonna Luuka vardjaskonna alla. 1601. aastast on neid mainitud Saarde (Sardesche) vakuses, mis oli mitmest külast koosnev haldus- ja maakasutusüksus.

Alates 1621. aastast kuulus Saarde kihelkond Rootsi riigi koosseisu. Nüüdsest võib teateid Tali kohta leida Jäärja mõisa alt. Nii mainiti 1624. aasta revisjonis Tarassar'e talus Tally Jan'i ning sama nimi kordus ka 1638. aasta revisjonis. Laiksaare (Layxer) kuulus 1624. aastal Kilingi (Kurkundische) vakusesse. 1663. aastal mainiti Laiksaaret kui Kilingi kõrvalmõisa.

Massi talu ehk Marina küla ajalugu ulatub samuti kaugesse aega. 1638. a. revisjonis on Melggest'i külas mainitud Maassi nimelist talu, mis vahepealsed sada aastat 1738. aastani kandis ka Lauberi talu nime ning nüüd juba Kõrgessaare küla all (teadaolev esmamaining 1624: Koerxsar).

Põhjasõja tulemusena kuulusid Eesti- ja Liivimaa Vene impeeriumile. 1724. aasta adramaarevisjoni materjalidest võib lugeda, et Tali on hajatalu. Laiksaare karjamõis eraldati 1724. ja 1731. aasta vahel Kilingi mõisast ning see hakkas tegutsema iseseisva mõisana. 1731. aasta revisjonis on mõisa omanikuks märgitud Carl Ernst Wolffeldt, kes oli ka Voltveti mõisa omanik. 1752 Laiksaare riigistati ning renditi välja aja jooksul vahetunud eraisikutele.

18. sajandil mainiti teadaolevalt esmakordselt praeguste külade algrakukesi. 1724. aastast pärineb teade Reinu küla "esiisa" kohta, Kaule Reinu talust Kõrgessaare (Kortzer) külas, mis 1751. aastaks oli muutunud Reino taluks. Samast sajandist algab ka Lanksaare talu ja küla ajalugu. 18. sajandi esimesel poolel Leetsaare (teadaolev esmamaining 1624: Lettysar) külas tühjana seisnud Hange/Hunge Jaani talu nimetati 1758 Lucksare taluks, mis 1781. aastaks on kaheks jaotunud ning kannab Lan(g)saare nime. 18. sajandi lõpust saab teateid ka Viisireiu (Wisireio) küla alguse kohta, mida mainiti 1789 hajataluna. Rahvapärinus räägib Viisireiu talu nime kohta järgmist: varem kasvanud seal palju pärni, millede niintest viiske valmistatud. "Reiu" lisati lõppu, kuna talu asub Reiu jõe ääres.

19. sajandi alguseks oli Tali talu jagunenud kaheks. See juhtus tollel ajal mitme põlistaluga. 1839. aasta Rückeri spetsiaalkaardil on Tali märgitud juba külana. 1834. aastast on teateid ka Veelikse (Felix) ja Pihke taludest, mis panid aluse praegustele küladele. Veelikse veskit mainitakse esmakordselt 1826. 1828. aastal asutas Jäärja mõisnik Massi taludest

Marina (Marienruhe) kõrvalmõisa. Tali karjamõisa rajamise aega pole teada, kuid 15. oktoobril 1860 ostis Marie Christine Frey, sündinud paruness Krüdenner, Jäärja karjamõisa Tali (Talli) koos vesiveski, kõrtsi, metsa ja 273 taalri 77 krossi väärtuses talumaaga, kogupindalaga 54 2/3 ruutversta (umbes 6221 hektarit), 95 000 hõberubla eest. Liivimaa kubermanguvalitsuse patentide alusel 15. novembrist 1861 ja 19. jaanuarist 1862 kinnitati see Freyhof'i rüütlimõisaks. Müüdüd talumaa hulka kuulusid ka Marina kõrvalmõis ning Reinu ja Viisireiu talud. Sellega pandi alus Tali vallale.

1862. aastal hakkas tegutsema Tali vallakohus, mille eesistuja oli Tiit Kartau ning kaasistujad Mats Teearu ja Peet Kartau. 1866. aasta vallaseadus suurendas tunduvalt talurahva omavalitsust. Vallavalitsus, kus olid esindatud kõik kogukonna seisused – taluperemehed, talurentnikud, talusulased, mõisasulased ja priirahvas ehk vabatöölised – hakkas oma ühiselu probleeme lahendama ilma mõisniku vahelesekumiseteta. Esimeseks vallavanemaks ehk talitajaks sai Jaan Kosenkranius ning abimeesteks ehk vöormündriteks (vöölmünder) Peter Sitska ja Mihkel Soobik.

1863. aastal asutati Talile rahvakool.

1872. aastal jaotati Laiksaare mõis õigeusulistele hingemaadeks ning asutati hulk väiketalusid. Samal aastal moodustati Jäärja mõisa Rauliste külast (teadaolev esmamainimine 1562: Rawels) ning Veelikse, Kulli, Kita, Orjamaa ja Rooni taludest Veelikse (Felix) karjamõis. 1879. aastal müüs perekond Frey Tali mõisa Arthur von Günzelile, kes 1885 rentis selle Arved von Günzelile. 1892. aastal on Ruhja Suuremõisast Tali mõisa külge liidetud Tuuliku (Thule) karjamõis, millest sai alguse Tuuliku küla kujunemine Tali valla osaks.

19. sajandi teine pool kuulub eesti ajaloos rahvusliku ärkamise perioodi, mil asutati hulgaliselt seltse ning ühinguid. 1899. aastal asutati esimese ühinguna Saardes Talli Põllumeeste Selts (1909 53 liiget). 1904. aastal asutati Laiksaare Põllumeeste Selts.

1902. aastal ostis Tali mõisa Gerhard Gustav von Samson-Himmelstjerna, kes oli selle omanik kuni 1918. Seejärel ostsid mõisa mitu eestlast eesotsas professor Heinrich Kopluga (hilisem Tartu Ülikooli rektor) ja Kaarel Partsiiga (hilisem Riigikohtu esimees), kuid viimase ostulepingu tühistas Riigikohus ning mõis läks harilikus korras jagamisele.

1918. aastal kuulutati välja Eesti Vabariik. Lõplikul piirijamisel Lätiga 1924 sai Tali vald Valmiera maakonnast juurde Sandre (Rose) ja Baumanni talud.

1926 asutati Majandusühisuse otsusega Talile harukauplus, mis alustas tegevust 1. augustil 1927. Harukaupluse kaubaartikliteks olid rohuniitjad,

loorehad, põllutööriistad, tarbekaup, piiritus ja viin. Kilingi-Nõmme Majandusühistu kauplusena töötab pood ka praegu.

Haridusministeerium tunnistas 1938 õppetaluks ja 1939 õppekoduks Lanksaare talu, mille peremeheks-perenaiseks olid Kaarel ja Emma Leesment.

1938. aasta seadusega vähendati valdade arvu. Saardesse jäi senise 6 valla asemele 4. Tali vald sai rahvapärasema ja ajaloolisema nime Tali. Vallale liideti juurde osa Pati valla Raba külast ja Kilingi valla Rae külast ning Jäärja vallast Veelikse piirkond. Laiksaare vald kaotas sama reformi käigus Soometsa küla ja Võiduküla asunduse, mis liideti Häädemeestega.

10. novembril 1940 kuulutas ENSV Ministrite Nõukogu määrusega Lanksaare suurtalu koos loomade, inventari ja hoonetega okupatsioonivõimu omaks. Lanksaare talust ning sellega liidetud Matsi talust sai Lanksaare sovhoos.

Administratiivsed muutused toimusid Tali vallas ka nõukogude ajal. 1945. aastal moodustati valdade allüksustena külanõukogud. Seoses rajoonide moodustamisega 1950 kaotati vallad. Talile liideti juurde Laiksaare külanõukogu. 1954. aastal liideti ka Veelikse külanõukogu ning Tali saavutas sellega oma nüüdissuuruse.

Jäärja mõis

Esimesed teated Jäärja mõisast (saksa k *Saarahof*) pärinevad 1442. aastast. Pikkadel sajanditel on mõis olnud paljude omanike valduses. See on kuulunud nii von Mengdenitele, von Bussenitele, von Engelhardtidele ja von Gruenewaldtidele. Mõisa viimane omanik enne 1919. aasta võõrandamist oli Johannes von Ungern-Sternberg.

Ühekorruseline lihtsa vormiga puidust peahoone püstitati mõisa 19. sajandi alguses. Meieni on hoone säilinud algselt veidi lühemal kujul ning ka muus osas ümber ehitatult. Mõisas paikneb Jäärja metskond.

Mõisas on säilinud ka mitmeid stiilseid kõrvalhooneid peamiselt 19. sajandist - kaaravadega ait, tall-tõllakuur jt. Mõned kõrvalhooned on varemeis.

Kuni Põhjasõjani asetses Jäärja mõisa lähedal ka Saarde kihelkonna keskus koos kihelkonnakirikuga. Sellele viitab ka kihelkonna saksakeelne nimetus Saara. Hiljem ehitati uus kihelkonnakirik kümnekond kilomeetrit põhja poole praeguse Kilingi-Nõmme linna lähedusse. Keskajal hõlmas Jäärja kihelkond ka praegu Lätimaale kuuluvaid Raamatu (läti k *Ramata*) ümbruse alasid.

Rein Sepp (23.04.1921 – 25.01.1995)

Rein Sepp sündis 23. aprillil 1921 Tartus advokaat Juhan Sepa peres. Ema suri sünnitamisel ja poiss kasvas sugulaste hoole all Tartus ja Lätis Ipikul, kus isa ja lilled pidasid suurt Vingali (läti keeles Vingai) talu. Aastail 1929–1940 õppis Rein Sepp Hugo Treffneri gümnaasiumis ning seejärel ülikooli filosoofiateaduskonnas germaani filoloogiat ja bibliograafiat. Ta astus korp! Sakala liikmeks. Aastail 1942–1943 oli Rein Sepp tegev ajalehe Eesti Sõna juures. Järgnes mobilisatsioon Saksa sõjaväkke. Algul oli ta staabikirjutaja Elvas, siis sõjakirjasaatja Narvas ja mujal. Olles seotud Eesti Rahva Muuseumi varade päästmisega, sattus ta Läänemaale, kus varjas ennast Nõukogude anneksioonivõimu eest kuni amnestiani. Aastail 1946–1949 oli ta raamatupidaja ja brigadir Saida sovhoosis Harjumaal. Pärast vahistamist 1949. a oli ta poliitvang Tallinnas, Leningradis ja Vorkutas. Vabanedes asus ta alguses elama Läänemaale Ristile, seejärel elas Pärnumaal Kergus ning alates 1971. aastast Läti Valmiera rajooni Ipii, eesti keeles Ipiku külas. Jaanuaris 1995 jõudis seal lõpule ka Rein Sepa elu. Rein Sepp hakkas oma kirjatöid avaldama juba 1938. aastal. Esialgu trükiti need ära kooliajakirjas Miilang. Pärast vangilaagrast vabanemist ilmus tal 1960. aastal Loomingu Raamatukogus novell Viimne üksiklane. Paari aasta pärast lavastati tema fantastika valdkonda kuuluv kuuldemäng Gaia peab startima. 1969. aastal tuli tal välja kogumik Pilk nähtamatusse. Eriti suure kultuurilise väärtusega on aga tema tõlketööd, eelkõige vanade germaani eeposte eestindamised. Üksteise järel jõudsid meie lugejateni Vanem Edda (1970), Nibelungide laul (1977), Wolfram von Eschenbachi Parzival (1989), Beowulf (1990), Noorem Edda (1991) ning Anglosaksi kroonikad ja poemid (1992). Nibelungide laulu eestindamise eest sai ta 1978. a Juhan Smuuli preemia. Veel on ta tõlkinud Schilleri luuletusi ja ballaade, Goethe luulet ning Stefan Zweigi romaani Maria Stuart. Rein Sepp jõudis tõlkida hulga teoseid ka hollandi ja inglise keelest. Viimaste hulka kuulub ka Shakespeare'i komöödia Asjatu armuvaev (1963).

Ipiku ja Eesti

Sepad olid pärit Saarde kihelkonna lõunaosast, Pati valla Kolmearakste külast. Väike Pati vald oli olemas kuni 1938. aastani, mil selle põhiosa liideti Saarde ning läänepoolne serv Tali vallaga. Kuid eestlasi on alati elanud ka lõunapoolses Volmari ehk Valmiera maakonnas. Suvel 1919 võeti selle Õpiku (läti keeles Ipii), Laatre (Mõisaküla), Araveste (Arakste), Metsküla (Lode) ja Heinaste (Ainaži) vald Eesti koosseisu, kuid vastavalt 1920. aasta Eesti-Läti piirikonventsioonile jäi neist Eestile vaid Laatre; Ipii, Arakste, Lode ja Ainaži lülitati Läti koosseisu. Tekkisid omamoodi piirisopistused: Eesti Laatre valda ääristasid läänes ja idas Läti vallad, vastavalt Ipii ja Arakste. Läti poolele jäänud eestlased said loomulikult kodupaikades edasi elada ja oma talusid pidada. Sinna, oma lapsepõlvemaale, Vingali talust otsejoones 2,5 kilomeetrit kagu poole, ostiski vabakutseliseks kirjanikuks ja tõlkijaks

hakanud Rein Sepp endale Vanema Edda tõlkehonorari eest Egliteesi (läti keeles Egltes) talu. Seal, kuuskedega ümbritsetud talumajas jõudis lõpule ka tema elutee. Ta on maetud oma õunapuuaeda.

Mõisaküla

Mõisaküla (läti keeles *Meizakila*) on linn Viljandi maakonnas, Läti piiri ääres. Linnaõigused sai 1. mail 1938.

Mõisaküla tekkis suuresti tänu raudteele. Kuna rongiliiklus on lakanud ja tööstust linnast suuresti kadunud, on Mõisaküla hakanud kahanema ning on nüüdseks Eesti kõige väiksem linn (2012. a. 1. jaanuaril 839 elanikku. 2012. aasta augustis jõudsid ajakirjandusse teated siseministeeriumis valmivast seaduseelnõust, mille jõustumise korral võiks Mõisaküla-taoline alla 1000 elanikuga asula linna staatuse sootuks kaotada. Linnas on 32 tänavat, mille kogupikkus on 15,5 km. ja 401 elamut. Linnas asuvad Mõisaküla Maarja-Magdaleena kirik ja Mõisaküla Püha Vaimu kirik.

EELK Mõisaküla Maarja-Magdaleena kirik on aastail 1933–1934 Alar Kotli projekti järgi ehitatud puukirik.

Kiriku ehituse algatajaks ning altarimaali tarbeks korjanduse korraldaja oli Julius Kosenkranius. Mõisaküla kiriku altarimaal telliti kunstnik Richard Kivilt. Tegu on ligi kolme meetri kõrguse õlimaaliga pealkirjaga "Jeesus päästab Peetruse". Tuntud ka nime all "Päästa mind, Issand"

Kirik süüdati 30. aprillil 1983 ja see hävis tules. Päästa õnnestus altarimaal, terveks jäi ka torni rist, mis ehib nüüd uuesti torni. Kirik otsustati taastada ja nurgakivi uuele hoonele pandi 30. septembril 1995. aastal. 2011. aasta jaanuariks oli kirik väliselt suuremas osas taastatud.

Eesti Arhitektuurimuuseumi 1. korrusel asub kiriku makett ja Mõisaküla muuseumis asuvad kirikukella detailid.

Luteri kirikuga samal ajal ehitati ka Mõisaküla õigeusu kirik.

Mõisaküla Püha Vaimu kirik on õigeusu kirik, mille ehitamisele pandi alus 1929. aastal. President Konstantin Päts annetas kiriku heaks 250 krooni. Nurgakivi pandi 12. juunil 1932. 1934. aastal said valmis nii apostliku õigeusu koguduse kirik kui ka Mõisaküla luterlik kirik. Lõplikult valmis kirik 1942. aastal.

Kirik pühitseti 17. novembril 1933.

Mõisaküla sai aleviõigused 1920. aastal, 1937. aastal nimetas Mõisaküla alevivolikogu Mõisaküla tulevaseks Abja linnaks, milline nimemuutus oleks kehtima hakanud linnaks saamise järel. Abja vallavalitsus avaldas selle otsuse vastu protesti.

Linnaks saamise järel nõudis Siseministeerium linna nime muutmist, kuna linna nimi ei saavat olla *küla*. Linnakodanikud panid ette 101 uut nime, sealhulgas Piiri, Raja, Soodla, Sooniste, Rajasoo, Luhaste, Porilombi, Raudsoo, Linda, Pori, Paliste (linnavanema Paalitsa järgi), Okasmäe (endise linna maade omaniku Stackelbergi järgi), Kureste (endise alevivanema Kure järgi), Abjaraja (Abja+Rajangu), Ümera, Säde, Haliste jne. 1940. aastaks ei jõutud siiski linna ümber nimetada.

4. augustil 1941, kohe pärast nõukogude võimu väljakihutamist, anti Mõisakülas välja haruldased nn Mõisaküla margid: 7 erinevat NSV Liidu postmarki templiga "Vaba Eesti".

1944. aastal Teise maailmasõja ajal Saksa vägede taganemisel 23. septembril 1944. aastal hävitati Mõisaküla Raudteetehased täielikult ja maha põles linnas ka 70 maja.

Esimene kitsarööpmeline reisirong oli Mõisakülas 5. oktoobril 1896. Kitsarööpmelise raudtee ajastu lõppes 15. mail 1975, kui Mõisakülast lahkus viimane üldkasutatav kitsarööpmeline reisirong. Uuesti jõudis raudtee Mõisakülla suvel 1981, kui algas otseühendus laiarööpmelist raudteed pidi Riia ja Tallinnaga. Üheaegselt saabusid 17. juulil 1981. aastal Mõisaküla raudteejaama ehitud reisirongid D1-616 Tallinnast ja DR1A-189 Riist.

Viimane Tallinn-Riia diiselrong läbi Mõisaküla oli 20. veebruaril 1992, viimane Pärnust edasi Mõisaküla poole liikunud reisirong aga 31. jaanuaril 1996. Kaubarongid sõitsid veel aastani 2000. 2008. aasta alguses alustati raudtee demonteerimist lõigul Pärnu-Mõisaküla. Et raudtee unustuste hõlma ei vajuks, kinkis Edelaraudtee Mõisakülale reisivaguni, mis jäi alles koos paarisaja meetrise raudteejupiga endises jaamas.

Allikukivi

Allikukivi küla südameks on kalevivabriku omaniku Albert Zoepfeli punastest tellistest ajalooline loss. Lossi ümbritseb lopsakas loodusliku ilmega park. Kunagi oli asula tuntud kalevivabriku asukohana. Tehasest pole aga tänaseks midagi säilinud. 1961. aastal avastati Allikukivi ürgoru liivakivinõlvast Allikukivi koopad, mis arvatakse olevat tekkinud põhjavete uuristava toime läbi. Suurim säilinud koobas on 33 meetrit pikk ja kuni 2,7 meetrit kõrge, olles ühtlasi pikim kogu Sakala kõrgustikul. Koobastesse kogunev vesi väljub orunõlval allikana. Pärimuslugu räägib, et siin koopa kohal olevat maa alla vajunud jõukas talu, mille pererahvast karistati selle eest, et nad pulmapeo ajal kerjusele almust anda ei raatsinud

Tihemetsa

Tihemetsa, alevik Pärnumaal Saarde vallas Pärnu–Valga maantee ääres Kilingi-Nõmmest idas, hõlmab ka endise Voltveti mõisa ja Punapargi; 913 elanikku (2000). Mõisa härrastemaja (põhiosas ehitatud 19. sajandi I poolel) kasutab Pärnumaa Kutsehariduskeskus. Alevikus töötavad Tihemetsa Põhikool (kandnud varem ka Väljaküla ja Allikukivi kooli nime; 2002/03. õa 135, 2009/10. õa 58 õpilast) ja postkontor. Tihemetsast idas asub Voltveti kõrtsihoone (ehitatud 1803), mis on Eesti pikim (85 m). Punapargis asub Vabadussõja lahingu mälestusmärk (avati 1934, taastati 1988). Eesti esinduslikemaid, Tihemetsa park (13,6 ha) on looduskaitse all. 1930. aastatel rajatud arboreetumis kasvab mitmeid haruldasi puid (näiteks jaapani nulg, valge mänd ja jaapani korgipuu). Tihemetsast läänes asub Allikukivi koobaste ja allikate kaitseala. Tihemetsa varasem nimi oli Voltveti.

Tihemetsa küla on esimest korda mainitud 1560 (siis põletasid venelased küla maha). Mõisa kohta on teateid aastast 1563 (*Tignitz*). 1631–1737 kuulus mõis Wolffeldtitele, neilt pärineb Voltveti nimi.

Punapargi

Punapargi on laiemalt tuntud oma Vabadussõja sündmuste poolest. Selles külas toimus 1918. aastal ainuke lahing meie relvajõudude ja taganevate Saksa Landeswehri vägede vahel Eesti pinnal. Raske lahing puhkes pooltahtmatult, kui rongidel saadeti kohale Eesti väesalgad taganevate ja rüüstetööd tegevate saksa sõdurite hulgas korda looma. Mõned päevad hiljem algasid Voltveti–Punapargi piirkonnas juba lahingud punaarmee vägedega ning peale esimesi taganemisi ja sõjatandri peatumist selles piirkonnas alustati siit 1919. a 6. jaanuaril võidukat pealetungi. Selleaegsete sõjasündmuste ja langenute meelepidamiseks on paigaldatud mälestuskivi.

Kilingi-Nõmme

Kilingi-Nõmme on vallasisene linn Pärnu maakonna lõunaosas Saarde vallas, 40 km kaugusel Pärnust. Linn on Saarde valla keskus.

Linna kõrvalt möödub Uulu–Karksi-Nuia–Tõrva–Valga (Valga–Uulu) maantee, samuti läbis linna äärt ka Pärnu–Mõisaküla raudtee, mis 2008. aastal üles võeti.

4,3 ruutkilomeetril paiknevas väikelinnas elab praegu üle 2300 inimese.

1560. aastal rajatud Kilingi (Schillingite) mõisa ja Nõmme kõrtsi (1789) järgi nime saanud asundus sai alevi õigused 1919 ja linnaks 1938. aasta 19. aprillil. Ajalooliselt piki Pärnu-Valga maanteed kujunenud Kilingi-Nõmmele annab isikupära hästi säilinud peatänava-äärne puithoonestus. Osaliselt on säilinud sajandi algul ehitatud tuletõrjehoonete kompleks.

20. aprillil 1937 hukkus Kilingi-Nõmme algkoolis kinoseansil tuleõnnetuses 17 kooliõpilast, vigastada sai rohkem kui 50^[1]. See on ka Eesti suurim vigastatutega õnnetus lastega^[viide?].

Major Paul Lilleleht oli 1941. aasta suvel Kilingi-Nõmme kaitselahingu – Liivamäe lahingu juht, kui Pärnust saadeti 2 bussi- ja 6 autotäit hävituspataljoni mehi võimu tagasi võtma. Hävituspataljoni rünnak löödi tagasi, major Lilleleht sai haavata. Hävituspataljoni riismed põgenesid tagasi Pärnu suunas.

Liivamäe lahing oli 4. juulil 1941. aastal suvesõjas Kilingi-Nõmmel toimunud lahing peale tunginud Pärnu hävituspataljoni ja Kilingi-Nõmme Omakaitse vahel, mis lõppes ründajate tagasilöömisega.

1941. aasta 3. juulil kell 19.00 kukutasid kohalikud metsavennad Kilingi-Nõmmes Nõukogude võimu. Väheste relvadega varustatud grupp vallutas linnavalitsuse, postkontori ja raudteejaama. Kuigi võimu ülevõtmist Kilingi-Nõmmes suudeti algul Pärnu punaste võimumeeste eest saladuses hoida, vastates telefoni teel tehtud järelepärimistele, et "kõik on korras", said need olukorrast ikkagi teada ja Kilingi-Nõmmet saadeti tagasi vallutama umbes 150-meheline hästirelvastatud hävituspataljoniüksus.

Hävituspataljonlastele astus vastu umbes 70 mehest koosnev omakaitse võitlusgrupp major Paul Lillelehe juhtimisel. Abiks olid mitmed reservohvitserid ja Kaitseliidu juhid. Mehed paigutati linna lääneservale *Liivamäe* piirkonda mõlemale poole Pärnu maanteed.^[2] Kaitsjate relvadeks olid põhiliselt jahipüssid ja püstolid, vintpüsse oli vähe ja needki olid vanad. ^[1]

Liivamäe lahing toimus 4. juulil 1941. Kell 13.20 lähenesid Pärnu poolt kaks autobussi ja kuus veoautot, mis olid täis hävituspataljoni mehi. Major Lilleleht lasi neil sõita oma üksuse vasakule tiivale ja andis siis käsu avada tuli. Kuigi hävituspataljoni mehed ei pääsenud autobussidest kohe välja ja nende neli kergekuulipildujat jäidki autodesse, oli hävituspataljonlaste tulejõud siiski tugevas ülekaalus, kuna nende relvadeks olid vintpüssid ja püstolkuulipildujad.

Lahing vältas ligi kolm tundi. Otsustaval hetkel, kui vastane alustas tugevat survet, sai major Lilleleht haavata ja juhtimise võttis üle leitnant Helmut Nirk. Kriitilisel hetkel saabusid linna kaitsjaile appi Voltveti metsakooli õpilased ja 17-meheline piirivalvurite rühm Mõisaküla ja Jäärja

kordonitest kapten Villem Raidi juhtimisel. Siitpeale võttis lahing otsustava pöörde ja hävituspataljonlased löödi tagasi.

Lilleleht oli üks 1941. aasta suve vastupanu organiseerijatest Kilingi-Nõmme kandis (Tali vallas) Pärnumaal, kus Kaitseliidu meeste, järelejäänud eesti ohvitseride ja metsavendade jõududega mitmetes kohtades võeti võim enda kätte ja sakslaste saabudes võidi ette kanda, et piirkond on juba "kommunisten-frei". Hilisemal ajal, 1944, oli Paul Lilleleht juba kolonelleitnandi aukraadis ja 6. piirikaitse rügemendi ülem. See rügement oli kaitsel Peipsi ääres ja hiljem Narva jõe ääres, Permisküla saare kohal.

Kilingi-Nõmme kultuuri- ja mälestusobjektid

Kohalikest kultuuri ja mälestusobjektidest võiks nimetada 1710. aasta Põhjasõja aegse pärimusega seotud ajaloolist mäнди. Rahvajutu järgi olnud Põhjasõja ajal Vene sõjavägi laagris praeguse Kilingi-Nõmme keskpargi (kunagise laadaplatsi) kohal. „Sääl surnud väepealik ära ja maetud samas liivakünkasse maha. Mõnekümne aasta eest leitud laadaplatsil oleva suure männi juure kartuli koobast kaevates ühe inimese luud, mis arvatud Vene väepealiku omad olevat. Omapärase kujuga kaheharuline mänd on praegu aiaga piiratud ja võetud alevivalitsuse korraldusel kaitse alla.“ (E. Nugis "Saarde kihelkond", 1934.). Kõnealuse männi jäänused on säilinud tänaseni.

Eesti Vabadussõja ajal 1918. aasta lõpul toimus Punapargi juures (7 km Kilingi-Nõmmest) kokkupõrge Eestist taanduva Saksa väeosa ja Eesti kaitsesalga vahel Punapargi lahing. Samas kohas toimus 1919. aasta alguses lahing peale tungivate Vene enamlastega. Vaenlased löödi taganema. Täheks, et siin enamlaste vägede edasitungimisele Eestis piir pandi, seati Voltveti Punaparki 1934. a. üles inimeste jõul kohale veetud kivimürakas. Kihelkonna keskusesse Kilingi-Nõmme alevisse püstitati I Maailmasõjas ja Eesti Vabadussõjas langenud Saarde sõdurite mälestuseks Anton Starkopfi poolt valmistatud mälestussammas 1933. aastal. Mõlemad mälestusmärgid hävitati peale II Maailmasõda võimule tulnud kommunistide poolt. Punapargi mälestuskivi taastati nn. „laulva revolutsiooni“ päevil, Kilingi-Nõmme südames paiknenud sammas on nüüdseks endisel kujul taastatud.

Aastal 1998-2010 oli Kilingi-Nõmme Euroopa kultuurikülade programmis. Eestit esindab selles programmis Kilingi-Nõmme. Hoolimata ametlikust projekti lõpust, hoitakse kontakti ja tehakse konverentse. Euroopa kultuurikülade järelprojekti Euroopa Liit ei rahastanud.

Kilingi-Nõmme lipp ega vapp ei ole kasutusel, sest 2005. aastal ühineti Saarde ja Tali vallaga ühtseks omavalitsusüksuseks Saarde vallaks.

Nigula looduskaitseala

Looduskaitseala on loodud Nigula soostiku ja sellega piirnevate alade koosluste ning kaitsealuste liikide elupaikade ja maastiku kaitseks. Kaitsealused liigid ning elupaigad on loetletud kaitse-eeskirjas. Samast dokumendist võib lugeda ka Nigula looduskaitsealal kehtivast kaitsekorrast.

Siin kahe soo vahelisel viljakal maasäärel paikneb üks mitmetest omaaegsetest jõukate mulkide taludest, mille tsiviilkaitseõppusel põletamisest päästis hoones Nigula Riikliku Looduskaitseala keskuse asutamine. Praegu asub seal Keskkonnaameti Vanajärve administratiivhoone ja teaduskeskus. Keskusest kilomeetri jagu lõunas asub kunagine Järve talukoht. Kuivõrd rabaserva jäänukveekogu on saanud nime talukoha järgi, siis ongi selle 18ha ilusa veepeegli nimeks Järve ehk Nigula järv. Siit pääseb külastaja järve kaldalt algavale 7km pikkusele ja kahe vaatetorniga looduse õpperajale. Nigula raba võeti 1957. aastal koos Matsalu, Vilsandi ja Viidumäega esimestena riikliku looduskaitse alla. See säästis vee- ja laukarohket 2320 ha pindalaga raba kuivendamise ning laialehiste puudega metsasaari ning kaitseala lääne ja põhjaosa põlismetsi raiete eest. Seetõttu on Nigula raba puhul tegemist ühega vähestest väga heas looduslikus seisus säilinud soodest. Teisel pool teed paikneb Sookuninga LK alal väike Ruunasoo, mis on muutunud sooteadlaste klassikaliseks uurimispaigaks ning põneva paigaga saab tutvuda raba serva rajatud laudteed ja vaatetorni kasutades.

Nigula raba on soomassiiv Pärnu maakonnas Saarde vallas. Raba pindala on 2320 ha

Nigula raba on lääne-eeesti tüüpi lageraba suhteliselt järsu rabarinnaku ja lameda keskplatooga. Rinnak on paremini näha soostiku lääneosas, kus rabapind tõuseb mõnekümne meetri jooksul kuni 3 meetrit kõrgemaks.

Raba areng sai alguse umbes 10 000 aastat tagasi pärast viimast jääaega.

Raba turbakihi paksus on kuni 6,8 m, lamamiks sapropeel ja saviliivmoreen. Nigula soostiku uhkuseks on viis rabasaart, mis oma põlismetsaga hakkavad silma üle kogu lageda raba, kuigi asuvad 1–1,5 meetrit rabapinnast allpool. Saarte kõrgematel osadel paikneb liigirikas laialehine salumets, mis on relikvt soojast ja niiskest atlantilisest kliimaperioodist 5–6 tuhat aastat tagasi. Nigula rabas on ka palju raskesti läbipääsetavaid älvestikke, rahvakeeli mülkaid.

Märgala on tekkinud tuhandete hektarite suuruse veekogu kinnikasvamisel, rabas on säilinud jäänukina 18 ha suurune Nigula järv.

Vanamõisa järv (ka Nigula järv, Vanajärve järv, Nigula Vanajärv, Vanassaare järv) on Pärnu maakonnas, Häädemeeste vallas Uemaa külas Nigula rabas asuv järv.

Sakala kõrgustikust eraldab järve Reiu ülemjooksu orund. Järve kaldad on turbased.

Taimestik on järves väga liigivaene: esineb 3 liiki makrofüüte.

Kaladest leidub siin ahvenat ja vähem haugu.

Meie ekskursiooni neljas päev

Sindi

Sindi on linn Pärnu maakonnas Pärnu jõe vasakul kaldal jõe ning Lanksaare raba vahelisel tasandikul 14 km kaugusel Pärnust.

Sindi on oma nime saanud siinse mõisa kunagise omaniku Pärnu linnanõuniku Carl Zindti järgi (1603, *Zintenhof*). Mõis asus Pärnu jõe kaldal praeguse Politseikooli (endise erikutsekooli) asukohas. Hiljem päris sama nime veidi kaugemal asuv linn.

Sindi linn tekkis töölisasulana 1833. aastal mõisale kuulunud Saia ja Tõela küla alale rajatud kalevivabriku ümber. Ettevõtja oli Riia tulundustegelane ja tööstur J. C. Wöhrmann, kes asus siia seejärel, kui tema ettevõtte Poolas kangrute ülestõusu ajal 1831 oli maha põletatud. Asutamise ajast pärinevad praeguse vabriku vanimad hooned, samuti mõned endised meistritemajad ja ametnike klubi "Harmonie" hoone. 19. sajandi keskel rajati vabriku juurde mehaanikaosakond, kus tehti ka malmivalu ja gaasivabrik – esimesed selletaolised ettevõtted Pärnumaal.

Aastal 1921 sai Sindi alevi õigused. Tõuke asula edasisele kasvule andis Lelle–Papiniidu raudteelõigu valmimine 1928, mispuhul Sindi sai raudteejaama. Raudtee läbi Sindi oli käigus 1970. aastani.

Aastal 1938 sai Sindi kolmanda astme linnaks. 19. oktoobril 1938 tegi siseminister Sindi linnavalitsusele korralduse leida linnale 1. maiks 1939 uus nimi (kuna seda korraldust ei täidetud, pikendas Pärnu maavalitsus tähtaega 1. juulini 1940).

Arhitektuuriliselt on Sindis huvipakkuvad aastatel 1927–1928 ehitatud Sindi raudteejaama hoonekompleks, Sindi raekoda ja Sindi–Lodja sild Pärnu–Paide maanteel üle Reiu jõe.

Sindi Viira linnaosa kohal Pärnu jõe paremal kaldal asub Eesti vanim kiviaja asulapaik, Pulli asula.

Pulli asula oli Kunda kultuuri asula, seni teadaolevatel andmetel Eesti vanim inimasula.

Asulakoht asub Pärnu jõe paremal kaldal, Sindi linnast 2 km ülesvoolu Pulli küla lähedal.

Eesti alale saabusid vanimad asukad taganeva jääserva kannul tõenäoliselt niipea, kui tekkisid tingimused elamiseks (taimestik, loomastik), see juhtus 10 000 – 11 000 aastat tagasi. Algul asuti Eesti ilmselt vaid hooajati, kuid äärmiselt õhukese kultuurikihiga ajutisi laagriplatse seni leitud ei ole. Seetõttu on vanimaks inimasustuse jäljeks seni jäänud Pulli asula, kus rändavad kütid ja korilased peatusid mitme aasta vältel. Asula kasutusaeg on süsinikdateeringu alusel umbes 8900 eKr.

Erinevalt teistest, hilisematest Kunda kultuuri leiukohtadest esineb Pulli asulas mustjas tulekivi, mille kõige lähemad leiukohad asuvad Baltimaade kagu- ja lõunaosas. Seetõttu on arvatud, et Pulli asulas elanud inimesed pärinesid sealt.

Esimene juhuleid - suur mustast tulekivist laastude löömisest ülejäänud nukleus leiti Pullist juba 1930. aasta paiku. Asulajäänused avastati 1967. aastal jõekalda paljandis liiva kaevandamisel, ligi 3 m paksuse liiva- ja savikihi alt. Asulat on kaevatud 1968–1973 ja 1975–1976 Lembit Jaanitsa juhatusel.

Kaevamistel on umbes 1000 ruutmeetri suuruselt alalt kogutud 1175 leidu, mille hulgas on enim tulekivist väikeesemeid: otsakõõvitsad ja luust torke- ja lõikeriistade tulekivist pistikterad. Tulekivikilde, mis viitaksid kohapealsele tulekivi töötlemisele, on vähe. Võrdlemisi sagedaseks leiuks on ka peenelt retušitud tulekivist nooleotsad. Luuesemetest on enamasti säilinud katked. Samuti on leitud mitmesuguseid luutalvasid ja loomahammastest ripatseid. Pulli asulast leitud koerahammas on vanim tõend koera esinemise kohta Eestis.

Kindlasti pakuvad silmailu Sindi pais ning Sindi Gümnaasiumi vana punane hoone.

Sindi pais asub jõe suudmest umbes 14 km kaugusel. Esimene pais Sindis rajati 1834. aastal, viimane betoonist ülevoolupais valmis 1977. Sindi paisul kaladele läbipääsu tagamise võimalusi uuriti 2006.-2007. aastal mitme sõltumatu ekspertgrupi osavõtul. Parimateks lahendusteks loeti paisu eemaldamist ja looduslikku tüüpi kärestiku rajamist või paisu osalist lammutamist ja tammist ülesvoolu tugimüüride vahele kruusaga täidetud kalarambi ehitamist. Kaalumist väärivaks arvati looduslähedaste kalapääsude rajamine mõlemale kaldale. Halvaks peeti kõiki koos hüdroelektrijaama ehitusega kaasnevaid lahendusi. Kõige halvemaks aga olukorra jätmist nii, nagu see on, kui ette ei võeta midagi ja kasutu

kalatrepp on püsinud poolsada aastat. kudema siirduv kala ei suuda paisu ületada!

Sindi linna piirist umbes 500 m kirdes on Pärnu jõe kõrges vasakus kaldas Kuke talu lähedal kolm hästi säilinud puhast tehiskoobast. Need kaevati pärast II maailmasõda klaasiliiva varumisel, mida veeti siit Järvakandi tehasele. Kuke koobastest sadakond meetrit allavoolu esinevad Pärnu jõe ääres mõned väikesed koopad. Need on uuristanud jõevesi.

Tori

Tori vald asub Pärnumaa kirdeosas ja hõlmab enamuse ajaloolisest Tori kihelkonnast. Olles Pärnumaa piirivallaks, eraldab Tori valda Viljandimaast Vahe-Eesti metsade vöö, mis kulgeb Lahemaast Lätimaani. Siiakanti ulatub Soomaa rahvuspark. Valla idapiir kulgebki mööda metsi ja soid, lõuna- ja põhjapiiril on maastik ka suhteliselt metsastunud, kuid märgatavalt vaheldusrikkam.

Valla üldpindalaks on 281 km², mis moodustab 5,87 % Pärnumaast. Territooriumist 43 % on metsamaad, 19 % sood ja rabad ning 38 % põllumaad.

Tori valla territooriumile jääb 20 küla ja 1 alevik (Tori). Tori vallas elab 2477 elanikku (03.08.2011). Põllumajandusega tegelemiseks on Pärnumaal seoses mere lähedusega suhteliselt soodne ilmastik, kuid maaviljakus on allpool vabariigi keskmist. Muldadest on valdavaks rasked liivasavi- ja savimullad, mis nõuavad taimekasvatalt õigeaegset ning kiiret maaharimist ja külvi.

Enne põllumajandusreformi algust 1991. aastal olid valla põhiettevõteteks kolm põllumajandusega tegelevat majandit: Tori Hobusekasvandus, Väandra Katsesovhoos ja Jõesuu kolhoos.

Põllumajandusliku tootmistegevuse põhisuundadeks olid tõuveisekasvatus, lisaks seakasvatus ja Tori Hobusekasvanduses hobusekasvatus.

Põllumajandusreformi käigus jaotusid majandid osaühinguteks, aktsiaseltsideks jne. Siinkandi rahva suurimaks tööandjaks jäi endiselt põllumajandus.

Arenema on hakanud turismindus. Huvilistele pakutakse kanuumatku mööda Pärnu, Halliste ja Navesti jõge, samuti korraldatakse rabamatku.

Tori vallas on kaks põhikooli, lasteaed, rahvamaja, muuseum, kaks raamatukogu, sotsiaalmaja.

Tori hobusekasvatus

14. novembril 1855. a. tehti Liivimaa aadli poolt otsus asutada Tori Hobusekasvandus, mis alustas tegevust juba aastal 1856. Ajaloolistel andmetel olid Tori ja Avinurme kroonumõisad rüütelkonna käes juba alates 1826. aastast, aga neid kasutati karja- ja lambakasvatuse arendamiseks. 1855. aastal palusid mõisnikud keisrilt rendilepingu pikendamist 24 aastaks, et asutada hobusekasvandus... nii asutatigi Pärnumaale Tori Hobusekasvandus, Pärnu linnast 26 km kaugusele. Kasvanduse asutamise vajaduse põhjenduseks toodi asjaolu, et kohalik eesti hobune on hävimisohus ning selle päästmiseks ongi vaja kasvandust.

Tori Hobusekasvandus komplekteeriti 47 eesti tõugu määraga (tk. 135 cm) ja 7 noore täkuga (tk. 140 cm). Peale nende osteti Soomest 10 soome tõugu määr ja 3 täkku. Sõidu- ja luksushobustena osteti veel Saksamaalt Veili hobusekasvandusest 3 araabia täkku ning lisaks neile ka 2 traavlitäkku.

Eesti hobuse parandamine ristamise teel ei andnud soovitud tulemusi kuni hetkeni, mil Tori Hobusekasvandusse toodi norfolk- roadsteri tõugu ristan dtäkk Hetman (sünd. 1886.a.), kes pani aluse tori hobusetõu aretusele: ta andis häid põllutööhobuste tüüpi järglasi ning temast said alguse esimesed täkuliinid ja määraperekonnad.

Põhikomponentideks tori tõu aretamisel jäid kuni 1936. aastani norfolk-häkni ja kohalik eesti hobune. Liinide arvu suurendati 1937. aastal sissetoodud uute postjee-bretooni tõugu täkkudega. Saavutati uus universaalne hobusetõug, mis kinnitati aastal 1950. Domineerivaks värvuseks on raudjas, valgete märgistega peal ja jäsemetel. Iseloomult on tori hobune energiline, healoomuline, hea veotahtega ja kergesti õpetatav.

Üldiselt võib Tori Hobusekasvanduse 150-aastast tegevust eraldada perioodidesse järgmiselt:

- Eesti hobusetõu parandamise katsed aastail 1856-1880
- Loobumine eesti hobuse parandamisest ja üleminek kiirustüübiliste hobuste kasvatamisele aastail 1880-1908
- Tori hobusetõu kujundamine aastail 1908-1920
- Universaaltüüpi põllumajandusliku hobuse puhasaretamine aastail 1920-1973
- Hannoveri tõugu täkkude kasutamine, et muuta tori hobune universaalsemaks

Lähiminevikus on aretuse suund muutunud, rasketüübilise hobuse asemel püütakse aretada ja kasvatada kergemat ratsahobust. Samas hoitakse ja aretatakse ca 25% vanematüübilist universaalset tori hobust, kes sobib käima nii rakkes kui ka ratsa.

Tori hobuse kõrgushüpperekord on 2 meetrit, see kuulub märale nimega Helve.

1989. aastal NL absoluutseks tšempioniks rakkehobuste kolmevõistluses tuli mära Aroonia (asub endiselt Tori hobusekasvanduses). Ka NSV Liidu rekord suhtelises veojõus kuulub kasvanduse tükule Laser veojõuga 126% oma kehamassist. Eesti sammurekord kuulub kasvanduse tükule Aaker.

Tori Hobusekasvanduses (üle 900 ha maad) on ca 100 hobust, neist 35 mära, kellelt aastas saadakse 10-20 varssa.

Tori kirik

Toris, Levi küla maadele püstitati Ordu ajal väike kirik, mis nimetati Maarja kabeliks. Liivi sõja ajal see kabel hävis. Hiljem ehitati Torisse puust kirik. Kuid peagi jäi puukirik kitsaks ning lagunes ja 1831. aastal algasid läbirääkimised uue pühakoja ehitamiseks. Pärnu jõe kõrgele kaldale pandi luteriusu kivikirikule nurgakivi 17. septembril 1852. aastal. Sel ajal oli kirikuõpetajaks August Offe. Kiriku projekteris Viljandi ehitusmeister Heinrich Paslack. Tema jooniseid täiendas Liivimaa kubermangu arhitekt David Olldoff. Olldoffi arvutuste järgi oli jumalakoja valmistamiseks vaja 6313 rubla. Tegelikult kulus aga 7000 hõberubla, millele lisandus materjal ja selle kohalevedu. Liivimaa rüütelkond kui Tori mõisa rentnik annetas 1858. aastal kirikule Riiast toodud oreli. Kirik pühitseti 10. oktoobril 1854. aastal. Pidulikul sündmusel esines oma laulukooriga tollane Pärnu kooliõpetaja ja hilisem ajalehe Perno Postimees asutaja Johann Janssen.

Aastatel 1882-1884 ehitati kirik ümber Liivimaa rüütelkonna arhitekti Otto-Reinhold-August Siversi projekti järgi. Lammutati kiriku idapoolne osa ja selle asemele ehitati transept ehk pikkilööv koos kooriosaga. Pikkihoone jäi ühelööviliseks. Ümber- ehituse järel oli kirikus 700 istekohta. Pealtvaates meenutas kogu ehitis risti.

1863. aastal muretses kogudus Peterburist akadeemik Kirill Antonovitš Gorbanovi poolt loodud altarimaali Jeesuse ristilt mahavõtmise. Kiriku esimene tornikell valati 1749. aastal Lübeckis, millesse aga hiljem tekkisid praod. Uus, 279 kg kaaluv kell valati Tartus ja õnnistati sisse 2. oktoobril 1927. aastal. Lübeckis valatud kell sattus aga õnneks vanavara koguja Mihkel Tammepärgi kätte, kes selle 17. juunil 1995 kirikule tagastas. See ajalooline kell seisab nüüd taastatud kirikus, altari kõrval põrandal.

22. septembril 1944 õhkasid Eestist taganevad Saksa väed Tori silla ja süütasid põlema kiriku. Kahjutuli hävitas pühakoja sisemuse, katuse, tornikiivri, tornikella, oreli ja altarimaali.

Pärast sõja lõppu püüdis kohalik rahavas kirikut taastada, kuid tollased võimud keelasid taastamistööd. Samal ajal taotles Pärnu teedevalitsuse ülem Enger maantee kurvi nähtavuse parandamiseks kiriku varemed lammutada ja killustik vedada Pärnu-Paide maantee täiteks. 1961. aasta mais teatas usuasjade volinik vahepeal Siberist naasnud õpetaja Richard Võllile suuliselt, et Eesti NSV valitsus on kinnitanud Vändra rajooni täitevkomitee taotluse - Tori kiriku varemed lammutada. Kuid tollane Tori

teemeister Paul Vares viivitas käsu täitmisega ja tänu sellele jäid kiriku varemed terveks. 1961. aastal otsustati anda kiriku varemed toleaege sõjalis- patriootliku organisatsiooni ALMAVÜ kasutada, kes rajas sinna lasketiiru, mis tegutses kuni 1970. aasta keskpaigani. Kuni kaheksakümnendate lõpuni seisis kirik varemeis ja selle müüride vahele kasvasid suured puud.

Kiriku taastamise ametlikuks alguseks võib pidada 7. aprilli 1990, mil Tori Kihelkonna Muinsuskaitse Seltsi esimehe Jüri Kask'i eestvedamisel toimusid seal esimesed suured talgud. Kirik, mis ka ise on sõjaohver, otsustati taastada mälestusmärgina kõigi Teise maailmasõja, kui 20. sajandi kõige jubedama ajaloosündmuse, ohvritele.

Suigu kolhoosi metsamehed eesotsas Harry Veskimägiga rajasid maha varemeis kasvanud suured puud. Kiriku taastamise sisseõnnistamine ja esimene eesti sõjameeste kokkutulek oli kavandatu 7.-8. juulile 1990. Kuid kokkutulek jäeti ära, kuna 4. juulil saabus Tori alevisse 13 nõukogude soomustransportööri ja 28 kergetanki ning Pärnu lennuväljale maandus 9 eriüksuste lahingkooperit. Eesti sõjamehed, kes ligi pool sajandit tagasi olid Eesti idapiiril Punaarmee vastu võidelnud, olid nõukogude režiimile ikka veel ohtlikud...

Sama aasta 30. septembril õnnistas Pärnu praost Andres Põder sisse Tori kiriku taastamise alguse ning avati mõlemale poole kiriku peasissekäigu ust seinale paigaldatud mälestustahvlid.

Esimese toetusraha kiriku taastamiseks kogusid Austraalias elavad eesti sõjaveteranid. Ekspertiisi hinnangul oli pühakoja taastamiseks vaja 18,7 miljonit Eesti krooni.

2000. aasta juulis toimus Toris neljandat korda eesti sõjameeste kokkutulek, mille puhul pidas kirikus teenistuse peapiiskop **Jaan Kiivit**. Juhatuse otsusega asutati Tori Kiriku Taastajate Ühenduse teeneterist. Aumärgi kujundas Eesti Muinsuskaitse Seltsi heraldikakol- leegiumi esimees Priit Herodes. Teeneteristil on kaks varianti: taassünnimärgi südamikuga teeneterist antakse tsiviilisikutele ja Vabadusristi südamikuga kujutisega aumärk kaitseväge ja vabadus- võitlusega seotud isikutele.

Teeneteristi on pälvinud: Välis-Eesti peapiiskop Udo Petersoo ja konsistoriumi asepresident Rein Puusepp, Pärnu maavanem Toomas Kivimägi, ettevõtjad Vello Saal, Jüri Kask ja Väino Ruul. OÜ Arcus Projekt peainsener Ludvig Tamman, kaitseväge erukapten Harald Nugiseks, kaitseväge peakaplan kolonel Tõnis Nõmmik, väliseestlane Gunnar Hiis, Jüriöö pargi rajaja Jüri Uppin, Eesti Muinsuskaitse Seltsi esimees Priit Herodes, peaminister Mart Laar, Soomega sõprusuhted rajanud Eero-Juhani Hankala, Memento Pärnu ühenduse aseesimees Juhan Lumiste ja Gruusia president Mikheil Saakašvili.

2001. aastal, Eesti Vabariigi 83. aastapäeval autasustas Vabariigi president Jüri Kask teenete eest Tori kiriku taastamisel Valgetähe viienda klassi ordeniga.

2002. aastal avasid Tori kiriku taastajate ühendus, Eesti sõjameeste Pärnu Ühendus ja Pärnumaa Tšernobõli ühendus Gamma Eesti sõjameeste mälestuskirikus esimesed kolm mälestustahvlit.

Tori kiriku taastajate ühenduse mustast marmorist tahvlil on raiutud tekst: *1944. aastal Eesti riikliku iseseisvuse taastamise eest langenuile.*

Eesti sõjameeste Pärnu ühenduse poolt pandud mälestusplaadil on tekst: *Kommunismivastases võitluses langenute ja represseeritute mälestuseks 1940-1991.* Pärnumaa Tšernabõli ühenduse Gamma plaadil on kirjutatud: *1986. aasta Tšernabõli tuumaõnnetuse ohvritele*

Eesti Vabariigi aastapäeval 24. veebruaril 2003 avati kiriku seinal Eesti Vabadusristi kavaleridele ja Teise maailmasõja ohvritele pühendatud mälestustahvel. Sellele on kantud tähestiku järjekorras 28 nime. Võidupühal, 23. juunil avati järgmised kolm mustast graniidist tahvlit neile kantud nimedega. Nimekirjad ja tekstid on koostanud Eesti Muinsuskaitse Seltsi liikmed Jüri Kask, Ain Krillo, Jaak Pihlak ja Mati Staruss, kujundas kiviraidor Ülo Kirt.

20. augustil 2004 Eesti taasiseseisvumise päevale pühendatud jumalateenistusel avati ja pühitseti kaks mälestusplaati. Ühel neist on tekst: *Venemaa vangilaagrites 1940-1991 hukkunud Eesti ohvitseride mälestuseks. 20.08.2004.* Teisel plaadil on Eesti Vabadusristi kavaleride nimed, nende hulgas riigivanem ja Eesti esimene president Konstantin Päts (1874-1956).

Kokku on Eesti sõjameeste mälestuskirikus kavandatud paigaldada 18 mälestustahvlit, milledele kantakse poole tuhande Vabadusristi kavaleri nimi, sünni- ja surmadaatum ning teadaolev hukkamise või mõrvamise koht.

Navesti

Navesti maastikukaitseala (168 ha) hõlmab hilisjääaegsed rannamoodustised, nn Vanaõue mäed, mida mööda kulges Carl Robert Jakobsoni nn Sakala tee Viljandist Kurgjale. 13. sajandi ürikuis (Henriku Liivimaa kroonika) on Navesti jõge nimetatud Sakala põhjapiiril voolavaks Pala jõeks (*Pala iluvem, P. fluvium, castrum ad Palam*), muutus hiljem sakslaste vahendusel Paalaks (sks *Pahle*) ja sai Põltsamaa jõe rööpnimeks.

Navesti jõgi, Pärnu jõe suurim, vasakpoolne lisajõgi; pikkus 100 km, jõgikond 3000 km² (43,3% Pärnu jõgikonnast), vooluhulk keskmiselt 27,9 m³/s. Algab Kesk-Eesti lavamaalt, läbib Võrtsjärve madaliku loodenurga ja laskub Võhma juures Lääne-Eesti madalikule. Jõesäng on suures osas õgvendatud ja süvendatud. Aesoo lähedal (13 km suudmest) ühineb

Navesti jõega tema suurim lisajõgi Halliste jõgi (jõgikond 63% Navesti jõe omast); et selle voolusuund on Navesti jõe suhtes peaaegu vastupidine, tekib kõrge veeseisu korral seal voolusulu põhjustatud suuri üleujutusi. Suured vasakpoolsed lisajõed on ka Räsna (19 km), Parika (17 km), Tääksi (12 km), Lõhavere (18 km) ja Arjadi oja (16 km), parempoolsed Retla (18 km) ja Räpu jõgi (21 km) ning Saarjõgi (38 km) ja Siberi oja (14 km).

Halliste jõgi

Halliste jõgi, Navesti jõe suurim, vasakpoolne lisajõgi, kuulub Pärnu jõestikku; pikkus 86 km, jõgikond 1900 km², keskmine vooluhulk 17 m³/s.

Algab Sakala kõrgustikult Ainja mägedest, voolab Karksi-Halliste ürgorus (Karksis on ürgoru sügavus kuni 32 m, laius umbes 300 m), kesk- ja alamjooksul metsasel ja soisel Pärnu madalikul, suubub terava nurga all, voolates Navesti jõega peaaegu vastupidises suunas, mistõttu vihmasadude ja kevadise suurvee ajal tekib suuri üleujutusi. Jõel on Linnaveski (4,8 ha), Karksi (19 ha) ja Saksaveski paisjärv (3 ha), ta läbib kaheosalise Kariste järve (57,5 ha). Suurimad lisajõed on vasakult Pöögile (16 km), Lüütre (17 km), Hendrikhansu (18 km) ja Tõlla oja (25 km) ning Alva jõgi (22 km), paremalt Pale (25 km) ja Raudna jõgi (58 km, 60 % Halliste jõgikonnast).

Halliste jõe ääres asuvad Karksi-Nuia, Abja-Paluoja ja Vana-Kariste.

Pääsmalt Raudna jõe suudmeni (Soomaa rahvuspargi piires) on jõe lammil puisniit (tamm, pärn, saar).

Johann Voldemar Jannsen (1819 – 1890)

Ajakirjanik ja kirjanik J. V. Jannsen sündis 16. mail 1819 Pärnumaal Väandras möldri ning kõrtsimehe pojana. Õppis Väandra köstri- ja kihelkonnakoolis, töötas kutsarina, seejärel Väandras 1838-st kantori ja kooliõpetaja abina, 1842-st köstri ja kihelkonnakooliõpetajana, 1850–1863 oli algkooliõpetaja Pärnus. 1857 hakkas seal välja andma ajalehte "Perno Postimees ehk Näddalileht".

Ajalehe esimene number ilmub 5. juunil 1857. J. V. Jannsen, pöördub esimest korda maarahva poole nimetusega 'eesti rahvas'. Jannseni tegevusel on suur tähtsus talurahva lugemisharjumuse kujundamisel. Lisaks ajalehtede väljaandmisele avaldab ta rohkesti rahva hulgas populaarset ilukirjandust: tõlkis ja mugandas luuletusi, jutte, näidendeid, andis välja rahvaraamatuid. Jannseni teine ajaleht "Eesti Postimees" hakkas ilmuma 1864.

1863 asus Tartusse, kus temast sai ajalehe "Eesti Postimees" ja selle lisalehtede toimetajana (1864–1880) esimene eesti kutseline ajakirjanik. Tema algatusel asutati 1865 Tartus laulu- ja mänguselts "Vanemuine", mida ta juhtis kuni 1879, ta organiseeris I (1869) ja II (1879) üldlaulupeo, asutas Tartu Eesti Põllumeeste Seltsi.

1868. aastal pöördus ehitusettevõtjana tuntust kogunud Jaan Tammann J. V. Jannseni poole ettepanekuga asutada eesti põllumeeste seltsi. J. V. Jannsen esitabki 1870. aastal kinnitamiseks esimesed põllumeeste seltside põhikirjad ja juba samal aastal asutatakse seltsid Tartus ja Pärnus.

Aasta hiljem asutatakse Viljandis ja Võrus põllumeeste selts. Põllumeeste seltside arv suureneb kiiresti. 1876. aastal korraldab C. R. Jakobson Viljandis eesti põllumeeste seltside esindajate koosoleku.

Haigestus 1880 ning jäi avalikust elust kõrvale. Suri 13. juulil 1890 Tartus, on maetud Tartu-Maarja kalmistule. Kirjanduse ja ajakirjanduse alal tegutsesid ka Jannseni poeg Harry ja tütar Lydia.

Eesti kultuurilukku on Jannsen läinud pideva eesti ajakirjanduse rajajana, eesti rahvusliku liikumise keskse tegelasena. Kõigi oma ettevõtmistega virgutas ta eestlaste rahvustunnet ja kultuuritarvet ning pani aluse elujõulistele kultuuriinstitutsioonidele.

Kirjanduslikku tegevust alustas Jannsen vaimulike laulude tõlkimisega eesti keelde, soravas tõlkes "Sioni-Laulo-Kannel" I–III (1845–1860) levis tuhandetes eksemplarides. Hiljem andis ta välja mahuka laulutekstide valimiku "Eesti Laulik" (1860, ilmus mitmes kordustrukis; viisiraamat lisandus 1862), mis pakkus laulukooridele ilmalikku repertuaari. Ta on loonud ka Eesti hümnid "Mu isamaa, mu õnn ja rõõm" teksti. Jannsen oli ka menukas proosakirjanik. Temalt on teada 224 teost, nende hulgas on ülekaalus külajutud ja jutustused ajaloolistest isikutest, enamuses mugandused, aga on ka algupärandeid. Jutte avaldas ta ilukirjanduslikus aastaraamatus "Sannumetoja" I–VII (1848–1860), kalendrites, mõlemas ajalehes ja nende lisades, eri raamatuna ("Püssipappa esimesed Külla-Juttud külla rahwale" (1854). "Vanemuise" seltsis etendamiseks on kirjutanud ka kolm naljamängu. Jannseni lopsakas rahvalikus keeles jutud olid rahva hulgas väga populaarsed, tema teostel oli suur tähtsus rahva lugemisharjumuse, aga ka eesti proosastiili kujundamisel.

Lydia Koidula (1843 – 1886)

Luuletaja, jutu- ja näitekirjanik, eesti teatri rajaja, eesti rahvusliku liikumise sümbolkuju. Sündis 24. detsembril 1843 Väandras J. V. Jannseni esimese lapsena (kodanikunimi ongi Lydia Emilie Florentine Jannsen, abielus Michelson). Tema elusaatus kujunes omas ajas erandlikuks. Koidula lõpetas Pärnus saksakeelse tütarlastekooli ja sooritas Tartu ülikooli juures koduõpetaja eksami. Juba noorelt asus isa kõrval tööle ajalehtede "Perno Postimees" ja "Eesti Postimees" juures, saades nii praktiliselt eesti esimeseks naisajakirjanikuks.

Papa Jannseni eestvõttel avaldas Koidula juba 1863 oma esimese raamatu, tõlkelise jutukese "Ojamölder ja tema minia" (tõlgiti ka soome ja saksa keelde). Kui perekond 1863 Tartusse kolis, töötas Koidula kümme aastat ajalehe "Eesti Postimees" praktilise toimetajana. Avaldas seal arvukalt jutte ja luuletusi, millest tema eluajal anti välja luulekogud "Vainulilled" (1866) ja "Emajõe Ööbik" (kaanel 1866, tegelikult 1867) ning jutukogud "Eesti Postimehe Öhtukõned", "Peruamaa viimane Inka", "Martiniiko ja Korsika" jm.

Koidula kirjutas ja lavastas "Vanemuise" seltsis (J. V. Jannseni algatusel asutatakse 24. juunil 1865 Tartus mängu- ja (meeste)lauluselts "Vanemuine", mille eeskujul hakatakse eestlaste kultuuriseltse rajama üle Eesti- ja Liivimaa.

Selts aitab korraldada esimest eestlaste üldlaulupidu 1869. aastal.

Viis aastat hiljem, 1870. aastal aitab selts kaasa eesti teatri sünnile, etendades L. Koidula "Saaremaa onupoega".

1906. aastal luuakse mängu- ja lauluseltsi baasil esimene kutseline eesti teater.)

näidendid "Saaremaa onupoeg" (1870), "Kosjakased" (1871) ja "Säärane Mulk" (1872). Suurem osa tema loomingust jäi kogumata ja avaldati postuumselt. Pseudonüümi Koidula soovitas Lydia Jannsenile C. R. Jakobson (1867).

Oma päritolu tõttu sattus Koidula juba noorelt tähtsaks eesti rahvusliku elu keskpunkti. Pidas kirjavahetust Eestist huvitatud õpetlastega Soomes, Saksamaal ja Ungaris. Eesti esimesel laulupeol 1869 (Toimus 18.–20. juunil 1869, üldjuhid on J. V. Jannsen ja A. Saebelmann-Kunileid, peokõne peab J. Hurt. Esimesel üldlaulupeol osaleb ligi 800 lauljat, 46 laulukoori, 5 puhkpilliorkestrit ja 56 pillimeest. pealtvaatajaid on üle 12 000.)

esitati laule tema sõnadele, ta ise jäi peokülalistele meelde "kui ilmutus kõrgemast maailmast".

Koidula abiellus 1873 arstiteaduskonna lõpetanud Eduard Michelsoniga ja asus elama Kroonlinna. Tegi koos mehega pika reisi Saksamaale, kirjutas endiselt jutte ja luuletusi, mida avaldas peamiselt "Eesti Postimehes".

Lydia Koidula suri 43-aastasena 1. augustil 1886 vähki. Tema põrm maeti

Kroonlinna, 1946 korraldati selle ümbermatmine Tallinna Metsakalmistule.

Koidula tähendus eesti rahvuslikus identiteedis on ülisuur, tema romantiline isamaalüürika – luuletused "Mu isamaa on minu arm", "Sind surmani", "Jutt" jpt – on 150 aasta jooksul olnud eestlaste enesetunnetuslik koostisosa.

Koidula epistolaarsest pärandist on avaldatud kirjavahetus F. R. Kreutzwaldiga (1910–1911 ja 1962), Antti Albergiga (1925) ja "Koidula kirjad omakseile" (1926). Koidula dramaatilisest elust on kirjutatud mitmeid ilukirjanduslikke teoseid, eriti näidendeid.

Jaan Eilart (24.06.1933 - 18.05.2006)

Erki Tammiksaar, Taavi Pae

Jaan Eilart oli kahtlemata meie loodus- ja kultuuriloo suurmees. Teda tunti ja teati terves Eestis ja ta ise tundis Eestimaa igat kanti. Sidudes looduskaitse ja kultuuri kodumaatundmisega, oli ta nõukogude ajal justkui isamaaline päikesekiir pilvises Eesti taevas. Tema panus meie looduskaitse arendamisse ja kultuuriloo tutvustamisse on praeguseni terviklikult hoomamatu.

Aega 1950. aastate keskpaigast pärast Stalini surma kuni 1960. aastate lõpuni võib pidada eestluse aktiveerumise ajaks. See oli aeg, mis andis eestlastele lootust paremale tulevikule ja võimaluse uuesti julgelt tagasi vaadata oma minevikule. Sel ajal taastati Eestis looduskaitse, mida enne sõda oli juhtinud mitmekülgne Gustav Vilbaste, ja kodu-uurimine, mille teaduslikule suunale oli pannud aluse Johannes Gabriel Granö. Alates 1960. aastate keskpaigast haarasid need kaks valdkonda endaga kaasa väga arvukalt inimesi, kelle üks peamisi suunajaid ja äratajaid oli Jaan Eilart.

Aktiivsest poisist tegusaks üliõpilaseks. Inimese saatuse määrab paljuski aeg, millal sünnitakse ja tegutsetakse. Jaan Eilartil oli looduskaitse arenguteele mõeldes olla õnn just õigel ajal õiges kohas. Ta sündis 1933. aasta 24. juunil Paides eestimeelses ja kristlikus peres. Tema vanemad pidasid 32 hektari suurust Reegla talu Särevere vallas Pala külas. Jaan Eilarti lapsepõlv ja sõja-aastad möödusidki kodutalus. 1941. aasta sügisest alustas ta õpinguid Kirna algkoolis. „Huviküllasteks aineteks kujunesid tollaegseist õppedistsipliinidest kodulugu ning selle otsene järg vanemais klassides – looduslugu ja emakeele kirjanduslikud palad,“ on Eilart kirjutanud oma 1957. aastal koostatud eluloos. Need valdkonnad jäid talle hingelähedaseks elu lõpuni. 1947–1952 õppis Eilart Türi 1. keskkoolis, kus süvenes tema huvi loodusteaduste vastu. Juba keskkoolis tegutses ta loodusteaduste ringi vanemana. Eilarti sõnul tunnistati see tema esimeheks oleku aegu „parimaks omataoliseks vabariigis“. Ühtlasi tegi ta kaastööd ajalehele

Järvalane ja murdekorjajana emakeele seltsile ning korraldas koolis fenoloogilisi vaatlusi looduseuurijate seltsile (LUS). 1952. aasta sügisel ei võetud Jaan Eilartit TRÜ matemaatika-loodusteaduskonda, sest 1950. aastal oli arreteeritud tema isa Hans osaluse tõttu Omakaitstes. Eilartite suguvõsa oli saanud rängalt kannatada ka küüditamiste pärast: koos Hans Eilartiga oli Siberisse viidud 22 suguvõsa liiget. Eesti põllumajanduse akadeemias (EPA) zootehnika erialal ei tehtud asjast aga probleemi ning nii alustas Eilart kõrgkooliõpinguid, vahetades üsna pea algse eriala metsanduse vastu. EPA-s paistis ta silma, juhtides üliõpilaste teadusliku ühingu entomoloogia- ja zooloogiaringi ning korraldades Eesti koolide naturalistide kokkutulekuid. Selle ühiskondliku töö tulemusel kutsuti ta 1954. aastal juhendama Tartu linna noorte naturalistide jaama (oli seal tegev kuni 1957. aastani).

Metsandustudengist ülikooli botaanikuks. 1954. aastal astus Eilart LUS-i liikmeks, kuid juba 1953. aastast kooskõlastas ta oma botaanilisi väliuurimisi LUS-i botaanikasektsiooni plaanidega. Uurimusi tegi ta toona koos EPA-s töötanud Viktor Masingu ja koolikaaslase Kaljo Porkiga. Ekspeditsioonidelt Kesk-, Kagu- ja Lõuna-Eesti rajoonidesse ning Saaremaale kogutud materjalid võimaldasid Eilartil koos ZBI botaanikasektori töötajatega Liivia Laasimeri juhatusel osaleda Eesti vegetatsioonikaardi koostamises. 1955. aastal õnnestus end mitmel pool võimekana näidanud aktiivsel noormehel vahetada metsanduse eriala oma tõelise kire botaanika vastu ja minna üle Tartu ülikooli bioloogia eriala IV kursuse botaanikaharusse. Oma ambitsiooni põhjendas Jaan talle väga omase lausega: „Minu püüe alustada õpinguid TRÜ Mat.-Loodusteaduskonna bioloogia osakonnas lähtub soovist kasvada väärikaks eriteadlaseks-järglaseks meie botaanikute generatsioonile...”. Eilarti sooviavaldust saada botaanika eriteadlaseks toetasid oma kiitvate soovituskirjadega Liivia Laasimer, Karl Eichwald (LUS-i botaanikasektsiooni juht) ja August Karu (EPA metsandusteadlane). Hoolimata sellest on avaldusel ülikooli toonase rektori Fedor Klement märged „ .. ei saa lubada .. “. Ülikooli matemaatika-loodusteaduskonna prodekaan Leo Tiik paluti Klementit ümber veenma. Rektor olevat pikalt mõelnud ning lõpuks nõustunud. 26. septembril ongi Klement Eilarti avaldusel oma endise märke maha tõmmanud. Mitte väga distsiplineeritud loengutelkäija Eilart lõpetas ülikooli 1957. aastal kiitusega. Lõputööna kaitses ta uurimuse „Pontiline ja pontosarmaatiline element Eesti flooras”, mis suuresti oli valminud ZBI botaanilise kaardistamise materjalide põhjal. Toonase taimesüsteemika ja geobotaanika kateedrijuhataja ning Eilartile lähedase Hans Trassi sõnul saanuks Eilart kateedris koha, kuid ta ei avaldanud sellist soovi. Eilartile oli loodud koht hoopis teaduslikule uurimistöole keskendunud ZBI-s, kuhu teda kutsus Eesti sõjajärgse looduskaitse algataja ja ZBI direktori asetäitja teaduse alal Eerik Kumari. ZBI-s olid toona kõik tingimused täidetud, et jätkata oma uurimissuunda, läbida aspirantuuri ja omandada kandidaadikraad.

Looduskaitsejanna ZBI-s. Instituudis võeti Eilart tööle noorema teadusliku kaastöötajana, kelle põhiülesandeks kujunes 1955. aastal loodud TA looduskaitse komisjoni teadusliku sekretäri töö. Tööle asudes vahetas Eilart sellel kohal välja Hans Trassi viimase ettepanekul. Trassi ajal oli looduskaitsekomisjoni 12 liikme kohustus valmistada ette looduskaitse seadus ja loodavate looduskaitsealade ja alaliste keelualade asutamise kavandid, ent pärast seaduse vastuvõtmist 7. juunil 1957 seati eesmärgiks korraldada Eestis teaduslikku looduskaitsetööd [7]. Tähtsaks muutus looduskaitse õpetamine koolides. Seda küsimust arutas komisjon oma 1957. aasta pleenumil. Mõttest haaras kinni Jaan Eilart, kellele inimeste juhendamine oli kutsumus. Juba 1955. aastal ülikooli üleminekul kirjutas ta oma avalduses, et püüab teha kõik, et „.. teha teaduse saavutused kättesaadavaks laiemaile hulkadele“. 1958. aasta kevadel asutatigi Eilarti juhendusel Tartu üliõpilaste looduskaitsering – esimene omataoline NSV Liidus. Samal õppeaastal alustas Eilart looduskaitse aluste lugemist Tartu ülikoolis ja järgmisel aastal EPA-s. Eesti Looduse toimetaja ning ringi liige ja hilisem esimees Ann Marvet meenutab, et Jaan oli toona tudengitele väga suur autoriteet ja tema ettevõtlikkus nakkav. Loenguid pidas Eilart enamasti kohakaasluse või tunnitasu alusel ülikooli geograafiaosakonna juures. 1966 loodi Eilarti algatusel TÜ looduskaitse ja kodu-uurimise kabinet, mille koosseisu aga ei kuulunud ühtegi palgalist kohta. TÜ juures oli Eilarti eestkostja tema sõber, TA looduskaitse komisjoni aseesimees (1955–1972), kodulooliste huvidega geograaf Endel Varep.

Mitmekülgne, agar, produktiivne. Ettevõtlikkust üliagaral populariseerijal jätkus ning selleks oli Hruštšovi-aegse sulaga loodud soodus pinnas. Mis mõnele mehele olnuks elutöö, oli Jaan Eilartile jõukohane vaid mõne aastaga. Võrdlus, et Eilart oli Gustav Vilbaste uus väljaanne nii töövõimelt kui ka iseloomult, nagu leiab toona ZBI vanemteaduri ja Eesti Looduse toimetaja kohal olnud Erast Parmasto, ei ole liialdus. Tõesti, uusi ühiskondlikke ameteid tuli üha juurde, alates LUS-i fenoloogia- ja kaastöökomisjoni esimehe ja teadusajaloo komisjoni aseesimehe kohast ning akadeemia kodu-uurimise komisjoni juhatusest, lõpetades tööga Eesti Riikliku Kirjastuse populaarteadusliku kirjanduse toimetuses.

1980. aastal koostatud omakäelises elulookirjelduses on ta maininud, et „Mitmesugustes vabariiklikes, üleliidulistes ja rahvusvahelistes organites on täidetud üheaegselt tavaliselt 25–30 ühiskondlikku kohustust“. Väarikaim neist oli vast rahvusvahelise looduskaitseliidu (IUCN) Ida-Euroopa komitee esimehe ametikoht (alates 1978). Kirjanduslikud huvid võimaldasid tal läheneda Eesti loomeinimestele: Voldemar Pansole, Juhan Smuulile, Friedebert Tuglasele jt. Avalik esinemine ning kirjutamine ajalehtedes ja ajakirjades oli Eilarti kirk. Ta tegi kaastööd Eesti Riiklikus Kirjastuses kirjastatud fotoalbumile „Eesti kaunis loodus“ (1957), kirjutas pikema artikli koos Viktor Masinguga uurimistööst looduskaitsealadel esimesele looduskaitsebülletäänile

„Teadusliku uurimistöö organiseerimise küsimusi looduskaitse alal” (1959) ning osales kogumiku „Kas tunned maad” (1965) koostamisel. Kuid mis peamine – ta avaldas ajalehtedes ja ajakirjades rohkesti menukaid lühiartikleid looduskaitsest, kodu-uurimisest ja tähtpäevaartikleid eesti loodusteadlastest ning loomeinimestest. Üldistavaim ja väärtuslikem tema populaarteaduslikest töödest on kaheldamatult raamat „Inimene, ökosüsteem ja kultuur” (1976), mis ilmus ka inglise keeles. Ühtaegu leidis ta aega tõlkida ja tutvustada oma eeskuju Nikolai Vavilovi kirjutisi eesti lugejatele. 1964. aastal ZBI direktori Harald Habermani koostatud iseloomustusest loome: „Sm. Jaan Eilart on väga elav ja produktiivne teaduse populariseerija ja andeka silmaga uurija. Tema sulest on arvukalt ilmunud peamiselt väiksema-mahulisi teaduslikke ja populaarteaduslikke artikleid ja suurem uurimus „Pontiline ja pontosarmaatiline element Eesti NSV flooras”. Sm. Eilart esineb sageli ja väga mitmesugustes ringkondades teaduslike ja populariseerivate ettekannetega. [---] Sm. Eilart on .. näidanud end produktiivse ja kiire reageerimisvõimega noore teadlasena, keda iseloomustab suur mitmekülgus”. Tegevuse tulemuslikkus ja üha suurenev tuntus rahvamehena Eesti ühiskonnas õhutas 1960. aastate algul noore Eilarti eneseusku ja auahnust. Sellel oli omajagu õigustust, kuid mõningane edevus, liigsest esinemistuhinast ja kirjutamisest tingitud kohatine pealiskaudsus häiris nii mõndagi teadusele orienteeritud kolleegi-loodusteadlast ja looduskaitset. Habermani iseloomustuses kajastusid vastuolud kolleegidega lakoonilises lauses: „Kaastöölisega saab üldiselt hästi läbi”. Kolleege aga huvitas teadus.

Taimegeograafia ja kaitsmata kandidaaditöö. 1963. aastal ilmus trükist Eilarti olulisim teadusuurimus – taimegeograafiat puudutav „Pontiline ja pontosarmaatiline element Eesti NSV flooras”. Nii Laasimer, Parmasto kui ka Trass hindavad seda väga hea originaaluurimusena, eriti teoreetilise osa poolest. Kuid selleski uurimuses ei puudunud Trassi sõnul omajagu edevust, mis on tunnetatav juba raamatu eessõnas. Parmasto mälestuste järgi viitab sellele kaudsel ka Karl Eichwaldi hinnang „ .. mõnede Jaani julgete taimegeograafiliste väidete tõestuskindluse kohta” uurimuse sisulises osas. Parmasto kui Eilarti raamatu toimetaja avab veel ühe tema iseloomujoone: „Olin selle raamatu toimetaja ja mäletan, kui raske oli temaga kokkuleppele jõuda mistahes, ka väikestes keele-, stiili- ja väidete loogika parandustes.” Eilarti sallimatus oma ilukirjanduslikus stiilis tekstide paranduste vastu oli loodusteadlaste seas üldteada ja seetõttu katkestas ta Linda Pootsi sõnul 1977. aastal ajutiselt koostöö esmajoonelise teadusliku keelekasutusega Eesti Loodusega. Uurimust „Pontiline ja pontosarmaatiline element Eesti NSV flooras” plaanis Eilart kaitsta kandidaaditööna. Sellest leiab tema elulugudes 1960. aastate algusest kuni 1963. aastani korduvalt viiteid. Jaan Eilart polnud kunagi läbinud aspirantuuri (selle kohta pole tema toimikutes viiteid). Väitekirja kaitsmine eeldas kandidaadieksamite õiendamist, kuid nende sooritamise kohta pole dokumente. Lõpuks Eilart ei esitanudki oma

uurimust kaitsmiseks ei Tartus ega Venemaal. Näib, et põhjused olid nii isiklikku laadi kui ka tingitud tema teaduslikest vastuoludest kolleegide-botaanikutega. 1964. aastal Eilarti koostatud ZBI teadustöö aruandes pole väitekirja kaitsmisest enam sõnagi. Kahtlemata ärritas Eilartit teaduskraadi puudumine. 1973. aastal üritasid Tartus käinud NSV Liidu teaduste akadeemia akadeemik Jevgeni Lavrenko ja Eilarti lähedane võitluskaaslane Hans Kruus algatada protseduurid, et Eilartile saaks anda doktorikraadi ilma tööd kaitsmata, arvestades tema põhjanevat teadustegevust Nõukogude Liidus nüüdisloodusteaduste mitme probleemi arendajana, kuid ka seekord kraadiandmine takerdus. Eeltoodud asjaoludel kuhjusid aegamööda avalikkuse ees varju jäänud vastuolud Jaan Eilarti ning mitme loodusteadlase vahel. Need vastuolud avaldusid ka looduskaitsekomisjonis Eerik Kumariga, kel oli kaasaegsete sõnul samuti kõrge enesehinnang. Lisaks oli Kumari äärmiselt täpne igas pisiasjas nii teaduslikus tekstis kui ka muus elus, Eilart seevastu aga mitte sedavõrd. Kahe mehe vahelised pinged jäid püsima kuni Kumari surmani ja lahvatasid eri küsimustes ikka ja jälle.

Luuakse looduskaitse selts. Märtsist 1966 viidi Jaan Eilart ZBI juures tegutsenud TA looduskaitse komisjoni nooremteaduri kohalt üle instituudi botaanikasektsiooni nooremteaduri kohale. Tema aeg looduskaitsekomisjonis teadusliku sekretärina oli lõppenud, liikmena jätkas ta veel kuni 1972. aastani. Peagi avanes uus võimalus oma energiat rakendada.

1950. aastate keskel hakkas looduskaitse seltsi tekkima üle kogu Nõukogude Liidu. Eestil ei olnud oma looduskaitse seltsi, sest selle kohuseid täitis 1955. aastal rajatud akadeemia looduskaitse komisjon ja LUS-i looduskaitse sektsioon, mida 1959. aastast juhtis Endel Hang. Eesti NSV ministrite nõukogu esimees Aleksei Müürisepp, talle alluva metsamajanduse ja looduskaitse peavalitsuse juhataja Voldemar Telling ja juhataja asetäitja Feliks Nõmmsalu pidasid aga vajalikuks asutada suurem organisatsioon (looduskaitse selts), kuna see oli Moskva soov. 26. novembril 1962 arutas LUS-i juhatus looduskaitse seltsi loomist. Koosolekul sõna võtnud Eerik Kumari, Endel Varep, Malev Margus, Endel Hang, Karl Eichwald ja Jaan Eilart leidsid üksmeelselt, et looduskaitse seltsi ei ole vaja asutada, sest see kopeeriks teiste struktuuride tööd. Samal seisukohal oli ka peavalitsuse juurde väljasõiduistungile sõitnud looduskaitse komisjon.

Aprillis 1963 otsustati hoopis laiendada LUS-i looduskaitse sektsiooni kodukorda ja parandada LUS-i põhikirja, et tõhustada looduskaitse populariseerimist ja teadvustada rahvale looduskaitse vajalikkust. Asjaomase koosoleku kutsus kokku Eilart. Esialgu ei olnud seltsi juhatus nõus muutma seltsi põhikirja ja looduskaitse sektsiooni kodukorda nii ulatuslikult, kui nõudis metsamajanduse ja looduskaitse peavalitsus, kuid kompromissi huvides seda siiski tehti ja viidi 1963. aasta lõpuks koosõlla üleliidulise looduskaitse seltsi põhikirjaga. Hoolimata tehtud jõupingutustest ei rahuldanud LUS-i looduskaitse sektsiooni töö 1966. aastal reorganiseeritud peavalitsuse asemel

metsamajanduse ja looduskaitse ministeeriumiks nimetatud asutuse juhte. Seda tunnistas ka looduskaitsesektsiooni viimane juht Ivar Etverk 1967. aastal LUS-i juhatuse koosolekul, märkides, et sektsioon ei ole enam aastaid töötanud, lisaks puuduvat selle liikmete nimekiri. Nii ei jäänudki ministeeriumi looduskaitsevalitsust juhtinud Heino Luigel muud üle kui üritada ülaltpoolt ette kirjutatud massiorganisatsioon siiski rajada. Luik leidis, et seltsi tasub luua vaid siis, kui seda veab Jaan Eilart, kuid seltsi asutajaliikme, looduskaitsevalitsuse töötaja Jaan Remmeli sõnul polevat Eilart seltsi mõttest eriti vaimustatud olnud. Arvatavasti kaalutles ta esialgu, kas on mõttekas minna vastuollu oma kunagiste põhimõtete ja kolleegidega, kuid pärast järelemõtlemist ta nõustus. Selts asutati 4. novembril 1966 põllumajandusministeeriumis. Esimeheks valiti ettenägelikult ministrite nõukogu esimene asetäitja Edgar Tõnurist. Eilart kirjutas valmis nii põhikirja mustandi kui ka asutamisele kutsutavate isikute nimekirja, mis paljus koosnes Eilartiga seotud Tartu üliõpilaste looduskaitse ringi vilistlastest ja kultuurinimestest, nagu Tuglased, Voldemar Panso, Erni Krusten, Günther Reindorff, August Sang, Hans Kruus, kuid ka teadlased Harald Haberman ja Endel Varep. Asutajate hulka ei kutsunud aga akadeemilisi looduskaitsejaid ega looduskaitsetegevuse kopeerimise kriitikuid, nagu Kumari, Masing, Parmasto ja Trass (toona LUS-i president). Loodusteadlastele ei meeldinud ka asjaolu, et Eilart „kaaperdas“ LUS-i loodusesõprade kokkutulekud oma seltsi.

Erast Parmasto kirjutas 1967. aastal Sirbis ja Vasaras, et juulis võis teada saada, et toimub Eesti NSV looduskaitse seltsi IX loodusesõprade kokkutulek. „Eelmise kaheksa kokkutuleku organiseerijale, Loodusuurijate Seltsile ... ununes kokkutuleku kutse [aga] saatmata. Niisamuti kui omal ajal looduse kaitsjate seltsi asutamisele ununes kutsumata suur osa senistest aktiivsetest looduskaitse organiseerijatest,“ märkis Parmasto oma lugejakirjas. See halvendas suhteid ja 1967. aasta loodusesõprade kokkutulek jäigi pidamata, 1968. aastal aga peeti esimest ja viimast korda kahe seltsi ühine kokkutulek. Samas oli just Eilart alustanud LUS-i loodusesõprade kokkutulekute korraldamist 1956. aastal Saaremaal. LUS-i juhatuse ei pidanud seda üritust oluliseks, võrreldes LUS-i 1958. aastal alustatud loodusteadlaste päevadega. Nii mõnelgi aastal polnud Eilarti korraldatavatest loodusesõprade kokkutulekutest juhatuse koosolekute protokollides kordagi juttu. Nii pole ime, et Eilart pidas loodusesõprade kokkutulekuid enda omaks, esinedes 1986. aastal looduskaitse seltsi 20. kokkutulekul Missos ettekandega „20 aastat Looduskaitse Seltsi, 30 aastat esimesest vabariiklikust loodusesõprade kokkutulekust“. 11. novembril 1966 kirjutas Eilart ZBI direktorile Habermanile lahkumisavalduse: „Palun vabastada mind alates 20. nov. s.a. Teile alluva instituudi noorema teadusliku töötaja ametikohalt seoses mu valimisega Eesti NSV Looduskaitse Seltsi koosseisulisele aseesimehe kohale. Tänan Teid ja eriti botaanikasektori kollektiivi eesotsas juhataja L. Laasimeriga mu senise teadusliku tegevuse kõigiti soodustamise eest, mille tõttu on võinud ilmuda ka mu monograafia „Pontiline ja pontosarmaatiline element Eesti flooras“. Lahkun instituudist tänulikuna“.

Kultuurikeskne looduskaitse selts. Rahaasjade pärast ei pidanud selts muretsema, sest oskuslikult oli seltsi põhikirjas juba sätestatud juriidilistelt liikmetelt (majanditelt ja ettevõtetelt) laekuv liikmemaks. Nüüd avanes Eilartil erakordne võimalus teostada end looduskaitsejана mitteakadeemilisel moel. See oli tunnustus seni näidatud aktiivsusele ja tehtud korraldustööle. Ta mõistis kiiresti, et nüüdsest peale oli võimalik toimetada suhteliselt omatahtsi ja mõjustada seltsi kujunemist oma huvide järgi.

Tänu kindlale seljatagusele – võimude toetusele – sai seltsi üha enam suunata kultuurilisele tegevusele. Looduskaitse seltsi loodus- ja kultuuriloolistel matkadel üle Eesti osales palju inimesi ja nad oskasid hinnata retkede kultuuriloolist hõngu.

Ajal, mil seltside tegevus oli piirangute tõttu tagasihoidlik, oli looduskaitse selts ja eelkõige selle kultuurilooline tegevus Jaan Eilartile iseloomuliku dirigeerimise all kui päikesekiir läbi lauspilvede. Kokkutulekul räägiti palju Eesti minevikust, kultuurist ja looduslikest seostest kultuuriga eesti kirjanduse põhjal (nt. Tammsaare ja Vargamäe, Tuglas ja Ahja jms.).

1962. aastal kinnitatud valdavalt mustvalgele rahvuslinnule suitsuspääsukesele lisandus 1966. aastal rahvuslillena sinine rukkilill. 1971. asutati Lahemaa rahvuspark, esimene omataoline NSV Liidus. See kõik innustas inimesi. Seltsi liikmeskond suurenes järjepidevalt, kuna seal aeti eesti asja. „Jaani koguduse” – nii kutsuti seltsi liikmeid heatahtliku muigega mõnes ringkonnas – õpetaja ja (rahva)valgustaja oli enesestmõistetavalt Jaan Eilart.

Jaan Remmel on meenutanud: „Üks meeldejäävamaid [seltsi kokkutulekuid] oli Väandra kandis [1984]. Seda saatis lausa isamaaline harras laulupeo meeoleolu ja Ernesaksa rollis oli muidugi Jaan Eilart”. Looduskaitse selts avas parteitule Eilartile tee vabasse maailma ja võimaldas pidada sidet Välis-Eesti teaduse ja kultuuri suurkujudega (nt. Edgar Kant, Bernhard Kangro). 1967. aastast reisis ta alates Tõehhimaast kuni Austraalia, Aafrika ja Ameerikani. 1980. aastal kirjutas ta, et on käinud 25–30 välisriigis. Selline tihe reisimine oli toona harukordne ja tekitas kadedust.

Üha rohkem sai ta välismaalt ilma tsensuuri kartmata saata kirju oma sõpradele. Sel moel tegi ta kaastööd 1970. aastal Bernhard Kangro välja antud albumile „Tartu Ülikool”, läkitades talle fotosid ülikooli professoritest. Samas kirjutas ta Kangrole: „Loomulikult palun mu ega kolleegide nimesid selle pisiasjaga seoses mitte kuidagi mainida”. Asjaosaliste väljatulek tekitanuks ilmaaegu pahandust. Head kontaktid Välis-Eestiga võimaldasid Eilartil hankida pagulaskirjandust, mida ta andis sõpradelegi lugeda. Kohati on selle mõju Eilarti loomingulisele käekirjale väga märgatav. Üks selline on Bernhard Kangro ja Valev Uibopuu 1950. aastate keskpaigas koostatud entsüklopeediline albumite kogu „Meie maa”. Oma kiindumust neisse isamaalistesse albumitesse on ta väljendanud mitmes artiklis. Isamaalisusest olid kantud ka Jaan Eilarti eestvõttel LUS-i egiidi alla Eesti eri piirkondadesse pandud mälestuskivid ja tahvlid Eestimaa

loometegelastele ja teadlastele. Mõningail andmeil on neid kuni 300, kuid täpset arvu ei tea keegi. Ühtlasi istutati mälestuspuid. Selline kultuurilooliste paikade sidumine loodusmaastikuga oli üks Jaan Eilarti tegevuse tahke, millega ta alustas 1960. aastate algul. Just Eesti looduskaitse seltsi tegevussuundadest lähtudes sai maastikuhooldus talle ülitähtsaks töövaldkonnaks. Ka 1983. aastal vastu võetud Tallinna deklaratsiooni ideed olid ajendatud looduse ja kultuuri ühtsusest. Lisaks oli tal võimalus Eesti Panga presidendi Rein Otsasoni kutsel Eesti krooni komisjoni esimehena vääristada Eesti maastikke nüüdseks juba ajalukku läinud paberkroonidel. Just Eilart otsustas lõplikult, millised maastikud ja isikud saavad meie paberrahale. Need kupüürid on kui Jaan Eilarti testament Eesti rahvusmaastikest. Tänu laiahaardelisele tööle kujundas Eilart looduskaitse seltsist kõige olulisema nõukogudeaegse isamaalise keskuse Eestis; tema ise oli 1970.–1980. aastatel kõnelejana ja kirjutajana üks silmapaistvamaid Eesti ühiskonnategelasi. Muidugi märkasid paljud nii Eilarti kirjatükkide kohatist kergekaalusust kui ka esinemiste pealiskaudsust, kuid nii suure koorma puhul, mis mees oma kanda oli võtnud, oli see paratamatu.

Uued ajad, uued inimesed. 1980. aastate teisel poolel alanud fosforiidisõjas jäi looduskaitse selts eesotsas Eilartiga äraootavale seisukohale, lootes olukorda lahendada talle omaselt kompromissidega võimukoridorides. Erast Parmasto on Eilarti kohta öelnud, et ta „oskas Jannseni eeskujul oskuslikult munadel kõndida“. Üks näide kompromissimeisterlikkuse kohta oli seltsi 1987. aastal Haljalasse plaanitud kokkutuleku üleviimine Väätsale. Haljalas käidi 1988. aastal. Fosforiidisõja ja sellele järgnenud „laulva revolutsiooni“ ning muinsuskaitse liikumise tulemusel kujunes välja uus põlvkond. Paljudele neist polnud Eilarti tegevus enam oluline. 1992. aastal ei võitnud taasiseseisvuse esimesi presidendivalimisi mitte Arnold Rüütel (ELKS-i esimees 1981–88) ja tema kampaanias osalenud Eilart, vaid Lennart Meri oma noore meeskonnaga. Uuel tõusulainel tekkis ridamisi uusi organisatsioone ja ühendusi ning looduskaitse selts oli kaotanud ühiskonda ühendava funktsiooni (nagu nüüdseks ka muinsuskaitse liikumine) ja oma senised toetajad – majandid. Üks tunnistusi selle kohta on 1993. aastal Maalehes ilmunud arutelu „Eesti Looduskaitse Seltsi hiilgus ja viletsus“. See „viletsus“ on vast liialdus, sest ühiskonna uuenedes tuli seltsil asuda täitma oma nimest ja põhikirjast tulenevat põhifunktsiooni, millest aastatega oldi üle ja kõrvale kasvatud. See pidi olema kõrge enesehinnanguga Jaan Eilartile valus kukkumine, mida tuli endale tunnistada. Uuesti alustada polnud aga enam võimalik, sest Eilarti tervis oli hakanud halvenema juba ammu enne (1980. aastate lõpul), kui tema tervisemured said üldteatavaks. Nii ei jäänudki muud üle kui tagasi tõmbuda. Seda on märgata ka tema kirjatööde arvus. Kui aastail 1976–1990 ilmus Eilarti sulest ühel või teisel moel üle 400 kirjutise, siis 1990.–2004. aastal 120 kirjatükki. Andekas loodusmees, populariseerija, rahva kaasahaaraja oli jõudnud oma eluõhtule. Jaan Eilart suri 18. mail 2006. Ta on maetud Raadile ülikooli

kalmistuossa.

Hindamatu populariseerija. Andekat, mitmekülgset, laiahaardelist teoreetikut ja üldistajat Jaan Eilartit imetleti, kadestati ja vahel ironiseeriti tema üle. Hoolimata sellest tunnustavad isegi tema oponendid, et ta on andnud seni veel hoomamatult suure panuse Eesti looduskaitse ülesehitamisse ning loodust hoidva mõtte- ja eluviisi edendamisse alates 1950. aastate keskpaigast.

Looduskaitse, kultuurmaastike ja eesti kultuuriloo populariseerijana ei ole võimalik Eilarti rolli üle hinnata. Tema panus eesti ühiskonna arengusse vajab veel lisauurimist ja monograafia koostamist. Tema tegevus on üks oluline osa Eesti ajaloo ja tõestab, et oskusliku asjaajamise korral sai eestlastes eestimeelsust kasvatada ka nõukogude ajal ja täiesti seaduslikul moel. Siiski ei tohi unustada, et see tulenes paljuski Jaan Eilarti erakordsest isikust, kes on paljudele jätnud kustumatu mälestuse.

Artiklis on kasutatud Ott Kursi, Erast Parmasto, Hans Trassi, Ülo Manderi, Linda Pootsi, Jaan Riisi, Rein Ahase, Heino Mardiste, Hiie Kontori ja Silvi Eilarti mälestusi ning Tartu ülikooli, Eesti maaülikooli ja Eesti ajalooarhiivis talletatava Eesti loodusuurijate seltsi arhiivi materjale.

Kirna mõis

Kirna mõis (saksa *Kirna*) oli rüütlimõis Türi kihelkonnas Järvemaal. Kaasajal jääb kunagine mõis Türi valda Järva maakonnas.

Mõisa keskus asus Kirna külas.

Kirna mõis rajati 1620.aastatel, mil Gustav II Adolf kinkis selles Eestimaa rüütelkonna peamees Hans von Fersenile, kelle suguvõsa kätte jäi mõis 1787. aastani.

Carl Gustav von Ferseni ajal rajati esinduslik mõisahoone. Tema surma järel päris mõisa tema vennatütar Helene Dorothea von Fersen, kes oli abielus Johann Gustav von Osten-Sackeniga ja hiljem vürst Mihhail Gortšakoviga (1768–1831)

Osten-Sackenite valdusse jäi mõis 1816. aastani, mil see panditi kindralmajor Georg Ludwig Pilar von Pilchaule, kelle perekonna valdusse jäi Kirna kuni 1919. aasta võõrandamiseni.

Hilisbarokne mõisahoone rajati Carl Gustav von Ferseni eestvedamisel tõenäoliselt 18. sajandi viimasel veerandil. 19. sajandi algul lasi tollane omanik Karl Magnus von Osten-Sacken mõisa klassitsitlikus stiilis ümber ehitada. Fassaadi keskosale lisati kuue sambaga portikus ning külgrisaliitidele kolmnurkfrontoonid.

Sajandi lõpus lisati hoone vestibüülile neogooti stiilis kujunduselemente.

Peale võõrandamist asus hoone peahoonesse kool ning hiljem sovhoosikontor ja -söökla. 1990. aastatel läks hoone eravaldusse. Härrastemaja on korrastatud ja seal asub tervenduskeskus.

Kõrvalhooned on enamasti varemeis ja mõni üksik on säilinud ümberehitatud kujul.

Mõisa lähedal asub ka mõisaomanike perekonnakalmistu koos klassitsistliku hauakabeli varemetega.

Raudemetsa määnd

Männi ümbermõõt on umbes 3,3 m, kõrgus 12 m, vanus üle 380 aasta. See määnd asub Raudemetsa talu õueväravas. Ta on kenamaid mäände ümbruskonnas ja võib-olla isegi Eestis. Ta vanust ei tea aga keegi. Küll aga teatakse, et mitmed-mitmed inimpõlved on näinud teda ikka sarnasena, kui ta praegu on. Nii mõndagi rahvajuttu teatakse rääkida. Minu isa teab jutustada:

See määnd on ammu ja ammu tuntud sõjaaegadel. Põhjasõja aegadel on ta vanadele kaartidele märgitud lipu asukohana. On näha, et selle männi ümbruses on tõelikult peetud lahinguid, seda tõendavad asjaolud, sest tihti ja tihti leidub maa sees inimluud ja rauatükke. Kui olid suured sõjad, arvatakse enne Põhjasõda, saanud surma kuulus Rootsi kindral. See maetud ja hauale istutatud määnd. Siis öeldud, et nii suur ja vägev, kui oli see kindral, olgu tulevikus määnd ja tähistagu vägeva väejuhi asukohta. Selle männi ümbrusest on leitud palju Põhjasõja aegseid rahasid. Nendest alles on üks, mis kannab peal Peeter I 1797.

Juba vanast ajast saadik on puul needus, et kes selle raiub, see ka sureb. Männist veidi maad eemal oli enamalt Raudemetsa kõrts. Eks ükskord läinud mehed kõrtsis vaidlema, et kes raiub selle männi. Sääl olnud ka üks hoopseja sulane ja lausunud: "No kes siis iki, kui mitte mina!" Veetud kihla viina peale ja tingimused olnud, et raiuda tuleb ühe ööpäeva jooksul. Hakanud mees hommiku vara raiuma. Raiunud lõunani, hing jäänud kinni, raiunud veel mõne paugu ning ninast ja suust hakand verd jooksma. Jätnud siis töö pooleli ja heitnud pikali. Enne päevatõusu surnud mees. Sest ajast peale ei ole keegi määndi julgenud puutu. Laastud seisnud veel kaua ilma kõdunemata, kuni keegi teekäija need endale mälestuseks kaasa viinud.

Määndi küll raiuti, aga sellepärast ta veel ei surnud. Kasvas veel suurema hooga. Kui lapsed veiksed olid, siis see raiutud koht oli nii suur, et pääsesid seal istuma. See raiumine oli umbes 80–90 a tagasi. Veel praegugi on raiutud kohas näha kirvelööke, kuid suurem osa on täis kasvanud.

Ükskord endine Särevevere mõisahärra öelnud moonakale: "Ori, ma annap sulle 100 rubli. Tooma see määnd minu aeda." Mees mõelnud ja mõelnud ja leidnud viimaks, kuidas. Härra küsinud: "Mis moodi sinup tahtma see teha?" Eks siis mees öelnud: "Võtan männi maha, raiun tükkideks ja vean ta siis härra aeda." Härral polnud teha midagi, maksis mehele 100 rubla,

sest kihlveos polnud öeldud, mis kujul peab see määnd olema hiljem. Kuid sellegi kihlveo tagajärjel jäi määnd püsima ja püsib seni, kuni tulevad uued sõjad, mis võivad ta lõhkuda.

Vahastu linnamägi

Vahastu linnamägi ehk **Linnasemägi** asub Rapla maakonnas Kaiu vallas Vahastul, Kuimetsale ja Keavale suunduvate teede ristis.

Muinaslinna ehitus aeg pole teada. Linn on olnud kolmnurkse kujuga lõuna suunas kitsenev ja nõlva profiili järgi laskuv. Põhjapoolse osa laius arvatakse olevat kuni 30 m. Seda nõlva on ka kunstlikult järsemaks tehtud. Linnuseõue pindala võis olla umbes 1200 m². Pikkus põhja ja lõuna suunas ligi 50 m.

Linnamägi on valla kõrgeim mägi ja oli Alempoisi muinasmaakonnas kõige põhjapoolsem kindlustus.

Alempois (*Alempos, Alumbus*) oli ajaloolise Eesti kihelkond ehk väikemaakond (maakondadesse ühinemata iseseisev muinaskihelkond), mis paiknes Kesk-Eestis peamiselt hilisema Türi kihelkonna maadel. Idas hõlmas Alempois hilisema Paide kihelkonna lääneosa ja edelas arvatavasti ka osa Vändra kihelkonna alast (see viimane ei ole küll päris kindel, kuna Vändra kihelkonna ala oli kuni 16. sajandi keskpaigani üsna asustamata ning ei pruukinud olla seotud ühegi kihelkonnaga). Ka Paide ordulinnus ja linn on ehitatud tõenäoliselt Alempoisi maa peale, algselt keset soid ja rabasid asunud soosaarele.

Selge ei ole Alempoisi keskuse olemasolu ja paiknemine. Teada on, et Alempoisi põhjaosas, Kuimetsale ja Keavale suunduvate teede ristis Vahastul asus muinaslinnus. Mingi keskus võis olla aga ka Türil hilisema kihelkonnakiriku asupaigas. Samuti on oletatud, et ka Paide ordulinnuse asupaigas kunagisel soosaarel võis paikneda muinaslinnus.

13. sajandil oli Alempoisis 400 adramaad (talu). Türi kihelkonna ala kuulus aastani 1560 Viljandi komtuurkonda, pärast seda liideti Järva foogtkonnaga.

Kuimetsa karstilala

Paar kilomeetrit Kuimetsa keskusest Vaopere poole, Neitsikmäe jalamil ületab tee Kuimetsa karstiala (LKv), mis on kohapeal tuntud Iida urgetena.

Eesti ühel suuremal ja ainulaadsemal karstialal leidub mitmesuguseid karstivorme: langatusorge, karstilehtreid, -lohke, -kanaleid, -koopaid. Viimased on Eesti suurimad, viide koopasse mahuvad inimesed sisenema. Üks toredamaid on 12 m pikkune ja 8 m laiune kõlakojakujuline koobas ühe langatuslehtri põhjas. Karstiala algab umbes 1 km teest ida pool, kus Mustsoost tulev oja neeldub, ta kaob paari meetri kõrguse paejärsaku alla paelõhesse. Enamik karstivorme jääb nimetatud neeldumiskoha ja maantee vahele. Kõrgvee ajal võib siin paljudes kohtades paelõhedes ja -kanalites jälgida veevoolu või kuulda maa alt veesolinat, madalvee ajal veevoolu peaaegu ei näe. Lääne pool teed on karstivorme vähem, neist tuleks märkida üht suurt ja huvitavat, ent raskesti ligipääsetavat koobast.

Iida- või Idaurkeid on peetud muistsete harjulaste pelgukoobasteks, millest Henrik räägib seoses sakslaste ja nende liitlaste sõjakäiguga 1220. a.: "Väga suur oli aga liivlaste röövsaak, kes harjulaste maa-alused koopad, kuhu need olid harjunud alati pelgu minema, sisse piirates ning tehes suitsu ja tuld koobaste suus, suitsetades öösel ja päeval, lämmatsid kõik, nii mehed kui naised. Ja ühtesid juba hinge vaakuvatena, teisi poolsurnutena, teisi surnutena koobastest välja tirides, tapsid nad need ja viisid teised vangi ja võtsid kogu nende vara ja raha ja riided ja palju saaki. Aga lämbunuid mõlemast soost oli kõigist koobastest ligi 1000 inimhinge."

Varbola linnamägi

Varbola Jaanilinn on Eesti suurimaid linnuseid. Asetseb lameda, 3-4 m kõrguse aluspõhjakõrgendiku põhjaotsal neemikul. Nimetatud Henriku kroonikas (castrum Warbole), samuti vene letopissides. Ligi 2 ha suurust õue ümbritseb kõigist külgedest kuivmüürseinte ja palkidega toetatud kividest (peamiselt paest) vall, mille külgi katab ülaosa varisemisest tekkinud rusukalle. Valli kogupikkus on 580 m; ida, põhja ja lääne poolt liitub valli välisküljelt linnuse aluseks oleva kõrgendiku järsu nõlvaga. Kõrgus valli välisküljelt (koos alusnõlvaga) on 7 - 10 m, siseküljelt 2 - 7 m. Kagupoolsel küljel on umbes 10 m laiune ja 2 - 3 m sügavune vallikraav; lame nõgu on jälgitav ka lääne- ja idajalamil. Sellise müüri ehitamiseks tuli lahti murda, kohale vedada ja paika laduda ümmarguselt 100 000 kuupmeetrit paekivi. Nii said meie esivanemad kaitserajatise, mille kohta ei ole teada, et teda oleks kunagi tormijooksuga võetud.

Vallis on kaks väravakäigu kohta koos väljastpoolt nendesse suubuva muistse teega, üks ida- teine lääneküljel. Läbiuuritud läänepoolse käigu laius oli 2,2 - 2,4 m; mõlemal küljel oli puupostidega toetatud kahekordne kuivmüürsein. Postidest on jäänud kivimüüri tühimikud. Postid toestasid ka käigu kunagist pealisehitist. Lõunapoolse küljemüüri allosas leidub lubi on tõenäoliselt tekkinud paekividest käigu

ruitkonstruktsioonide intensiivsel põlemisel. Leitud müntide järgi pärineb värvakäik 13. sajandi teisest või kolmandast veerandist. Sügavamal on varasemad rusud. Linnuse õuel on läbi uuritud kümnekond kerisahju varega elamukohta; mitme elamu juures olid jälgitavad paeplaatidega sillutatud põrand ja kividest laotud seinaalused. Ahjudes oli säilinud paeplaadist põrand, pae- ja raudkividest külgseinte alused ja tagaseinas suurem püstjas kivi. Ahju suu ees, eenduvate külgseinte vahel oli lee. Elamud olid nelinurkse põhiplaaniga, rõhtpalkidest, suurusega 4,5 - 5 x 5 - 6 m. Võimalik, et sisse pääses väiksema eesruumi kaudu. Ahi asetseb elamu nurgas. Enamik ahjuvaresid on juba väliselt eraldatavad kivikuhelikenähtudeks, läbimõõtu 2 - 7 m, kõrgus 0,2 - 0,8 m; neid on linnuses ligi 90. Vähemalt sama palju pidi olema elamuid. Õue keskel oli 13 m sügavune kaev, mille ülaosa ümbritses kuivmürsein. Linnust kasutati 12. - 14. sajandil; 15. - 17. sajandil kasutati linnuse õue kesk- ja lääneosa kalmistuna. Sellest ajast pärineb arvukalt leitud münte, millest enamik on olnud ohvriandideks. Kaevatud 1938-42, 1953, 1974-86.

Teadadaolevalt proovis linnuse kallal esimesena "hammast" sõjalise vapruste poolest tuntud Novgorodi vürst Mstislav Uljas oma teisel Eestimaa sõjaretkel, kuid tulutult (või siiski: Varbolal tuli halvima ärahoidmiseks maksta novgorodlastele 700 nogaatit hõbedas, vastutasuks pääses kants esmakordselt kirjasõnasse - Novgorodi leetopissi). Ka hilisemad ründajad - taanlased ja leedulased, polnud edukamad. Ajaloolaste arvates oli Varbola kants viimast korda sõjaliselt kasutusel Jüriöö ülestõusu päevil. Sellele järgnes ligi 500 aastat vaikust kirjasõnas, vaid arheoloogilised leiud näitavad, et 16.-17.sajandil kasutati linnuseõue kalmistuna.

Üldisuse laiem huvi võimsa muinasehitise vastu tekkis 18. sajandi lõpus, mil temast kirjutasid I. A. Andreä ja L. A. Mellin. Viimane koostas ka linnuse plaani (1786). Tegelik uurimusteni jõuti siiski märksa hiljem: aastail 1938-41 kaevati linnusel E. Laid ja 1953. a. K. Mark. Uus ulatuslik uurimistöo algas 1974. a. E. Tõnissoni ja J. Seliranna juhtimisel ning need jätkuvad tänaseni.

Sõjajärgsetel kaevamistel puhastati linnuse kaev, viimaste uurimiste ajal on tähelepanu pööratud õue idaosale, kus on avatud mitmed eluasemed ja sepikoda. Rekonstrueeritud on värv ringvalli loodekülgel. Huvitavamatest leidudest võiks nimetada kaevust leitud tammepuust kärbi (sõjanuia) ots, luust täringu leid oli esimene Ida-Baltikumis ja näitab, et viikingiajal levinud hasartmäng oli tuttav ka Varbolas.

Kasutatud materjal

1. Eesti giid
2. Wikipedia.org
3. Lihula muuseumi koduleht
4. Eesti Loodus nr.2007/7
5. Jõulumäe Tervisespordikeskuse koduleht
6. Kabli linnujaama koduleht
7. Tali Põhikooli koduleht
8. Eesti mõisad portaal
9. „Kultuur ja Elu“ nr.3/2011
10. Mõisaküla linnavalitsuse koduleht
11. Häädemeeste valla koduleht
12. Läti turismiportaal
13. Loodusesõber nt.2/2009
14. Eesti Entsüklopeedia
15. Eesti Kirjandusmuuseumi - eesti kultuurilooline veebruar
16. Eesti Loodus nr.2011/01

Õppematerjali koostas Tiiu Paloveer

Õppematerjali toimetas Anu Sillaots